

CƏMİLƏ ÇİÇƏK

**AİLƏ DƏYƏRLƏRİNİ
SİMVOLLAŞDIRAN
KULTLAR**

**“Elm və təhsil”
BAKI–2018**

Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının 2018-ci il birinci qrant müsabiqəsi çərçivəsində maliyyələşdirilən, “Zəka İşığında” Milli Dəyərlərin Təbliğinə Yardım İctimai Birliyi tərəfindən həyata keçirilən “Ailə dəyərlərini özündə simvollaşdıran kulturların təbliği məqsədilə tədbirlərin təşkili” layihəsi çərçivəsində nəşr edilərək yayımlanır.

Ön sözün müəllifi: **Aqil Abbas,**
yazıçı, Əməkdar jurnalist

Redaktoru: **Əziz Ələkbərli,**
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Rəyçilər: **İsa Həbibbəyli,**
akademik
Qəzənfər Paşayev,
professor
Nazim Əhmədli,
şair

Cəmilə Köçəri qızı İsbəndiyarova. Ailə dəyərlərini simvollaşdıran kulturlar. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018, 64 səh.

Kitabda Azərbaycan ailə modelində ilk dəfə olaraq ailə dəyərlərini simvollaşdıran kulturlar barədə ətraflı bəhs edilmişdir. Kitab mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-826-23-4

© Cəmilə Çiçək
E-mail: c.cicek@mail.ru

Aqil ABBAS

Yazıçı-publisist, millət vəkili

Milli ailə sistemimiz haqqında dəyərli araşdırma

Geniş oxucu auditoriasına təqdim edilən “Ailə dəyərlərini simvollaşdıran kultlar” kitabının müəllifi tədqiqatçı-publisist Cəmilə Çiçək apardığı məhsuldar araşdırmalardan sonra çağdaş cəmiyyətimizin, Azərbaycan xalqının milli sərvəti hesab olunan ailə dəyərləri ilə bağlı maraqlı tədqiqat işini ortaya qoyub.

İndiyə qədər 6 kitabı ilə geniş oxucu kütləsini maraqlandıra bilən gənc alimin sayca işiq üzü görünən bu yeddinci kitabında da C.Çiçək həm xalqımızın öz milli-mənəvi dəyərlər sistemindən qaynaqlanıb, həm də bu sahəyə dair müxtəlif elmi-publisist ədəbiyyatdan istifadə edib. Özü də məcburi köçkün həyatını yaşayan müəllif Qarabağ və Kəlbəcər bölgəsinin müdrik ağsaqqalları və ağbirçəklərinin ailə məsələlərinə dair dəyərli məsləhətlərindən də lazımınca yararlanmağı bacarıb. Ona görə də ortaya çıxarılan bu kitab vacib bir sahəyə aid gərəkli intellektual-təcrübə vəsait kimi böyük maraq kəsb edir. Eləcə də oxucu, kitabdən mənbə kimi istifadə edəcək hər kəs burada Azərbaycan xalqının bütün zamanlardakı ailə dəyərlərinin forma və məzmunu barədə tutarlı məlumatlar əldə edə biləcək.

Göründüyü kimi, “Ailə dəyərlərini simvollaşdıran kultlar” kitabı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyələşdirdiyi, “Zəka İşığında” İctimai Birliyinin həyata keçirdiyi aktual bir layihə çərçivəsində ərəsəyə gəlib. Bu da onu göstərir ki, dövlətimiz öz milli dəyərlərinə sayğı və maraqla yanaşır, bu dəyərlərin gələcək nəsillərə çatdırılması üçün gərəkli addımlar atır. Və nəticədə də biz bir xalq olaraq soykökümüzə, milli dəyərlərimizə bağlılığımızı qoruyub saxlaya bilirik.

Düşünürük ki, araşdırmaçı-jurnalist Cəmilə Çiçəyin həm ənənəyə, tarixi sivilizasiya yolumuza, mədəniyyətimizə-mənəviyyətimizə, həm praktikaya, həm də elmə söykənən bu araşdırma kitabı mütəxəssislər və oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacaqdır.

MİLLİ AZƏRBAYCAN AİLƏ DƏYƏRLƏRİ QLOBALLAŞAN DÜNYANIN TƏSİRİ KONTEKSTİNDƏ

Müasir dünyanın, çağdaş həyatın bütün sahələrinin elektronlaşdığı, qloballaşdığı, internetləşdiyi bir vaxtda xalqımızın yeni nəsil nümayəndələri, eləcə də başqa ölkələrdə yaşayan və yad mədəniyyətlərin daşıyıcılarına çevrilən soydaşlarımız arasında Azərbaycan milli-mənəvi yaşam düşüncəsində etnik kimliyimizin bir hissəsinə çevrilən ailə kultumuzun ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilən ağsaqqallıq-ağbirçəklik dəyərlərinin dirçəldilməsi zamanəmizlə əsas milli-mental məsələlərdən biridir. Tarixi Azərbaycan coğrafiyasının zaman-zaman qonşu dövlətlər tərəfindən parçalanıb işğal altına alınması və bu dövlətlərin tərkibində milli-mənəvi assimilyasiyaya məruz qalması problemin həssaslığını şərtləndirən amillərdəndir. Xüsusilə xalqımızın böyük bir kəsiminin – Qərbi Azərbaycan türklərinin uzun illər Azərbaycan Respublikasından kənarında – tarixi düşmənimiz olan ermənilərin siyasi və sosial basqısı altında yaşaması və 1988-1991-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti nəticəsində minillər boyu yaşadıkları ata-baba yurdlarından vəhşicəsinə deportasiyası və Qarabağ münaqişəsi nəticəsində insanlarımızın Qarabağdakı doğma yurdlarından qovulub çıxarılması xalqımızın ailə dəyərlərinə sarsıdıcı zərbə vurmuşdur.

Problemin kəskinliyini nisbətən azaltmaq, müxtəlif nəsillər arasında dərinləşən mənəvi-ruhi uçrumları aradan

qaldırmaq üçün əsrlər boyu formalaşan milli məişət-ailə institutunu, sosial-mənəvi təsisatı daha da möhkəmləndirməklə qədim və modern dəyərlərin sintezini tədqiq etmək günümüzün vacib problemlərindəndir.

Azərbaycan cəmiyyətinin tarixən qazandığı mənəvi dəyər konseptləri və mədəni institutları içərisində ailə ilə bağlı kulturların, eyni zamanda onların əsasını təşkil edən ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun xüsusi yeri vardır. Təəssüflər olsun ki, son zamanlar bu mənəvi-ruhi dəyərlərə qarşı xaricdən geniş hücumlar olur və çox hallarda gənclərimizin böyük bir hissəsi də liberal dəyərlər – insan haqları, qadın azadlığı, gender bərabərliyi, cinsi azlıqların hüquqlarının qorunması kimi “dəbli trendlər” altında insanlarımızı sınıyan o qarayaxma kampaniyalarına, internet və sosial şəbəkələrdəki mənfi tendensiyalı virtual aksiyalara qoşulurlar.

Dünyaya səpələnən 50 milyonluq soydaşımız, eyni zamanda Qarabağ köçkünləri timsalında sosial-kulturoloji hərəkətə başlamaqla, Azərbaycan cəmiyyətində get-gedə zəifləyən ailə dəyərlərinin, ağsaqqallıq və ağbirçəklik institutu prinsiplərinin bərpası və genişlənməsi istiqamətində aksiyaları həyata keçirməklə, sadalanan halları nisbətən zəiflətməyin, yaşlılara olan sayğı və sevgini artırmağın, bu istiqamətlərdəki gərginlikləri azaltmağın vaxtı çoxdan yetişib. Milli-mental ailə dəyərlərimizin dirçəldilməsi, daha da inkişaf etdirilməsi məsələlərinin araşdırılmasına, bu istiqamətdə aktual addımların, innovativ-kreativ, sosial-psi-

xoloji təşəbbüslərin dəstəklənməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Yeri gəlmişkən, Qərbin inkişaf etmiş öklələrində bu istiqamətdə hələ XX əsrin ortalarından etibarən elmi-tədqiqat işləri aparılmağa başlanmış, tədqiqat əsərləri yazılmış, təcrübələr sınaqdan keçirilmiş, ailə mərkəzləri yaradılmışdır.

Sadalanan istiqamətlərin əsas hədəfi milli Azərbaycan ailəsi, eləcə də ağsaqqallıq-ağbirçəklik dəyərlərinin zənginləşməsində, qorunmasında, inkişaf etdirilməsində, tədqiqi və təbliğində, yeni nəslə çatdırılmasında, internet və global elektron resurslarında, sosial şəbəkələrdə geniş yayılmasında gənclərin rolunun artmasına nail olunmasına, bu yöndə yeni metodların, forma və üsulların axtarılaraq tapılmasına, ictimaiyyət tərəfindən tanıtılmasına və dəstəklənməsinə yönəldilməlidir.

Milli ailə dəyərlərinin problemləri

Ağsaqqallıq və ağbirçəklik institutunun, milli ailə dəyərlərinin məqsədi, məramı və məzmunu bütövlükdə aydın olsa da, bu problemin əhatə dairəsi, miqyası, çalarları və tərfi, xalqımızın milli kimlik məsələsində yeri-rolu hələlik tədqiqatçılar, etnoqraflar, alimlər, sosioloqlar tərəfindən yetərinə araşdırılmamışdır.

Xalqımız vətənə hədsiz məhəbbəti, torpağa bağlılığı, el-obaya sonsuz sevgisi, ağsaqqala, ağbirçəyə dərin hörməti, ailəyə sədaqəti, qayğısı, ibrətamizliyi ilə tanınır, sayılır,

seçilir. Heç şübhəsiz, bu həmişəyaşar, yüksək bəşəri keyfiyyətlər arasında ailə dəyərləri – ağsaqqallıq, ağbirçəklik institutu böyük maraq doğurur, müstəsna məna və məzmun kəsb edir. Ağsaqqallıq və ağbirçəkliyin cəmiyyətdə oynadığı rol, tutduğu mövqe və bütün bunların öyrənilməsi, tədqiqi, son zamanlar getdikcə zəifləmə səbəbləri tədqiqatçıların mühüm tədqiqat obyektlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də mənəvi mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Onlar təlim-tərbiyə örnəyi, gör-götür abidəsi, şərəf, ləyaqət və hikmət mənbəyi sayıla bilər.

Tarixən dünyagörüşü, həyata baxışı, dərin müşahidə qabiliyyəti olan müdrik ağsaqqallar həmişə mizan-tərəzini saxlayar, hökmlü, hünərli olduğu qədər də məsləhətli, mərhəmətli, rəhmli olurdular, bir əlində qılınc, bir əlində qalxan tutar, bir əllərində od, bir əllərində su olardı. Dəyərli əsərlərdən də öyrənmişik ki, elin ağsaqqalı səliqə-sahmanlı olar, ağır oturur, ağır durar, davranışı, duruşu, ağayana yerişi, müdrikliyi, sadəliyi, səmimiliyi, sədaqətliyi, fikrinin aydınlığı, dərin düşüncəsi ilə seçilirdi. Yaşına görə deyil, başına görə ağsaqqal, ağbirçək sayılan şəxslər hazırcavab, az danışan, inamlı danışan, hikmət söyləyən, sözübütöv, əməlisaleh, zəhmətsevər, işgüzar, işbilən, gözü-könlü tox, tamahsız, təmənnasız, qəlbi təmiz, ürəyi təpərli, hünərli, arzusu geniş, sarsılmaz, el arasında başı yığnaqlı, qeylü-qallı, məclislərdə, mərasimlərdə başda oturan, məclis yaraşığı olardı. Onlar elin yol göstərəni, adət-ənənələrimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin daşıyıcısı,

qoruyucusu, inkişaf etdirəni kimi milli-mənəvi dəyərlər sistemimizdə kultlaşblar.

Ağsaqqallıq, eləcə də ağbirçəklik son dərəcə çətin, mürəkkəb, məsuliyyətli bir vəzifə, böyük zəhmət, min bir əziyyət, məhrumiyyətlər bahasına başa gələn ictimai missiya, məişət-sosial vəzifə sayılır. Ağsaqqalara, yaşlılara, dünyagörmüشلərə, çətinliklərə sinə gərmişlərə sınaqdan çıxmış insanlar arasında daha çox rast gəlinir. Belə ixtiyarların həyat təcrübəsi zəngindir, onlar öz əməlləri, uzaq-görənlikləri ilə sayılıb-seçilirlər. Bu şərəfli vəzifə əsasən başdan-binadan, nəsilədən, əsildən-kökədən gəlir. Hər ixtiyar yaşında olana ağsaqqal səlahiyyəti verilməz. Ağsaqqallıq yaşda deyil, başdadı, işdə, əməldədi. Ağsaqqallığın çox-çalarlı keyfiyyətlərini özündə birləşdirən cavan və ya orta yaşlılar arasından da ağsaqqal hesab edilən şəxslər çıxıb bilər.

Tarixçilərin və etnoqrafçı tədqiqatçıların da vurğuladığı kimi, insan oğlu, bəşər övladı dünyaya gəldiyi gündən üstündə yaşadığı torpağın qədrini bilmiş, vətəninə sevmiş, valideynlərinə, ağbirçək və ağsaqqallarına pənəh gətirmiş, arxalanmış, güvənmişdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə – ibtidai icma dövründə, qəbilə dövründə, feodalizm və sosializm, eləcə də kapitalizm formasiyalarında toplumun inam bəslədiyi, dəyər verdiyi, hörmət göstərdiyi, bəzi hallarda isə qorxdığı, çəkiniyi ağbirçəkliyin, ağsaqqallığın tarixi insanlığın tarixi, cəmiyyətin yaranması ilə bir dövrə təsadüf edərək zaman-zaman inkişaf etmiş, tarixi mərhələlərdən

keçmişdir. Azərbaycanda bu tarixin yaşı iki milyon ilə qədərdir.

Bəşəriyyətin ilkin çağlarından – insanlığın ilk vaxtlarından ağsaqqallar və ağbirçəklər kiçik insan dəstələrinə, kollektivlərə başçılıq etmiş, onların qayğıları ilə yaxından məşğul olmuşlar. Ağsaqqallar, bəzi vaxtlarda isə ağbirçəklər (məsələn, amazon qadınlarda, yaxud Nizami Gəncəvinin əsərlərində, “Min bir gecə” nağıllarında, dastanlarda göstərilən qadın başçılar, xanımlardan ibarət icmalar və s.) bütün hallarda başçılıq, rəhbərlik missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirmiş, birliyi, bütövlüyü təmin etmişlər.

Elin başçısı kimi, ölkə ağsaqqalı daha çətin, daha məsuliyyətli vəzifədir. Ağsaqqal həm də nəsil və ya dövlət başçısı, daha müdrik, təcrübəli, siyasətçi və uzaqgörən, səlahiyyətli, geniş təsir dairəsinə malik, yenilməz hökmlü, cəsarətli, inamlı, güclü əqidəli insan olmalıdır.

Tarixi düşüncəmizdə bu hikmət dünyasında Dədə Qorqud ağsaqqalların ağsaqqalı, müdriklərin müdriki, ucaların ucası kimi özünəməxsüs yerə – mövqeyə malikdir. Dədə Qorqud elə havadar olan, arxa duran, el üçün yanan, el üçün canından keçməyə hazır olan ər – ərən kimi təqdim edilir. Hər şeyin bilicisi, çətinliklərdən baş çıxaran uzaqgörəndir: loğman, münəccim Dədə Qorqud öz xeyir-duası ilə oğuzlara məsləhət verən, tədbir görən, onları döyüşə səfərbər edən, zəfərə səsləyən, qələbəyə ruhlandırان ilhamçı, xilaskar qəhrəmandır.

Söz yox ki, yalnız Dədə Qorqud deyil, dastan – folklor düşüncəmizdə, tariximizdə Zərdüşt Peyğəmbər,

Cavanşir, Babək, Şah İsmayıl Xətai, Koroğlu da elin ağsaqqalı, insanların – cəmiyyətin inandığı mənəvi ata vəzifəsində görsənir. Mənəvi mədəniyyət son əsrlərdə sivilizasiyanın, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq etnik mənsubiyyətin əsas göstəricisi kimi çıxış etməkdədir.

XX-XXI əsrlər mədəniyyətlərin mübarizəsi əsri kimi özünü göstərdiyinə görə, Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi və təbliği, eyni zamanda gələcək nəslə çatdırılması qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulmalıdır. Son 30 ildə isə Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycan, Qarabağ və ona bitişik ərazilərdəki tarixi torpaqlarımızın, doğma bölgələrimizin bir çox qeyri-maddi və maddi sərvətləri talana uğramış, dəyərlərimiz aşınmaya məruz qalmış, qaçqın və məcburi köçkün soydaşlarımız doğma diyarlarından qovulub çıxarılmış, bütün bunların sonucunda ailə dəyərlərimiz – ağsaqqallıq və ağbirçəklik institutumuz zəifləmiş, deformatsiyaya məruz qalmışdır.

Müasir cəmiyyətdə qədim ağsaqqal və ağbirçəklik dəyərlərinə söykənən milli ailə institutunun mövcud vəziyyətinin araşdırılması və bu ictimai-sivil yaşam fəlsəfəsi vasitəsilə daşınan mənəvi dəyərlərin aktivləşdirilməsi yollarını öyrənmək cəmiyyətimiz qarşısında çox vacib bir məsələ kimi durur.

Milli ailə: ictimai-sosial problemi necə müəyyən etməli?

Azərbaycan cəmiyyətini, eləcə də dünyada yaşayan 50 milyonluq soydaşımızı düşündürən əsas problemlərdən biri də tarixən formalaşmış milli ailə dəyərlərinin, formalarının durmadan yad təsirlərə məruz qalması, aşınmalara tuş gəlməsidir. Günümüzdə ictimai-məişət münasibətlərinin, çoxuşaqlı ailə modellərinin, qohumluq-qonşuluq konsepsiyasının get-gedə zəifləməsi cəmiyyətimizin əsas ağırlı problemlərindən birinə çevrilib. XXI əsrdə açıq dünyada – sərhədsiz planetdə yaşadığımızdan milli-mənəvi dəyərlər sanki arxa plana keçir. Qərbdən ixrac olunan “ailə planlaşması” pərdəsi altında çoxuşaqlılığa, qohumcanlılığa vurulan mənəvi zərbələr ictimai-sosial münasibətlərin tənzimləyicisi, Azərbaycan ailə dəyərlərinin, nəsil psixologiyasının əsası kimi çıxış edən ağsaqqallıq-ağbırçəkliklik institutunun, tarixi yaşam fəlsəfəsinin get-gedə deformasiyasına aparıb çıxarır.

Lakin xalqımız hər zaman öz böyüklərinə, yaşlı insanlara hörmət göstərmiş, qadına – anaya, bacıya, xalabibiyə, gəlinə, qaynanaya dəyər vermiş, bir sözlə, yol böyüyündür deyiblər. Cəmiyyətimizdə yaşlı insanların həyat təcrübəsini bu dəyər konsepti çərçivəsində araşdırmağa xüsusi ehtiyac vardır.

Araşdırmaçıların da qeyd etdiyi kimi, XXI əsrdə geniş vüsət tapan qloballaşma və ultra-müasirlik insan cəmiyyətində bir sıra ənənəvi dəyərləri passivləşdirir, onların

sıradan çıxmasına səbəb olur. Azərbaycan cəmiyyəti də müasir dünyanın bir parçasıdır, Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin ən dəyərli cəhətlərini özündə birləşdirir. Dünyayla mədəni inteqrasiyamızın güclənməsi, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı planetdə yaşayan xalqları bütövləşməyə və vahid dəyərlər sisteminə doğru aparır. Belə bir şəraitdə ənənəvi mədəniyyətin qorunması, milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılması üçün səylərin səfərbər edilməsi daha aktualdır. Ona görə də ilk növbədə cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlərin günümüzdəki vəziyyəti öyrənilməlidir.

Məsələn, məlum münaqişə nəticəsində Qarabağ bölgəsi qlobal faktorlarla yanaşı, həm də məcburi köçkünlük problemi ilə qarşılaşıb. Bir sıra dəyərlər insanlar toplum halda yaşadıkları yerindən-yurdundan ayrılanda, sosial-mədəni mühitləri dağılanda zədələnmələrə məruz qalır. Bu baxımdan, xüsusilə ailə dəyərləri daha böyük təsirlərə məruz qalan Qarabağ köçkünlərinin simasında ictimaiyyətimizin içərisində böyüklərin, yaşlı insanların yerini və rolunu müəyyənləşdirmək, yaşlı və gənc nəsillər arasında mənəvi mühiti mövcud şəraitdə öyrənmək ehtiyacı yaranır. Müasir cəmiyyətdə milli ailə dəyərləri və formalarının mövcud vəziyyətinin araşdırılması və ağısaqqallıq-ağbirçəklik institutu vasitəsilə nəsildən-nəslə, əsrdən-əsrə daşınan mənəvi dəyərlərin aktivləşdirilməsi yollarını tapmaq məsələsi daha önəmli görünməkdədir.

Əlbəttə, Azərbaycan cəmiyyətinin ən qədim dövrlərdən başlayaraq günümüzdə qədər əldə etdiyi mənəvi

dəyərlər içərisində ailə – ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun önəmli yeri vardır. Bu institut cəmiyyətdə kiçiklərlə böyüklərin yerini, rolunu və əhəmiyyətini özündə ehtiva edir. Kiçiklərə qayğı, qadınlara sayğı, böyüklərə hörmət, onlara göstərilən ehtiram bu institutun müasir dövrdə də mövcud olan mənəvi dəyər seqmentlərinin əsaslarındanır.

Tarixi kökləri etibarilə ibtidai mədəniyyət dövrünün soy başçısından başlanan bu fenomenin ata kultundan, baba inancından, dədə dəyərindən keçdiyi müşahidə olunur. Başqa sözlə, ailə dəyərləri müasir dövrə kultdan, inancdan ayrılmış və etik kateqoriya şəklinə düşmüş bir vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Ayrı-ayrı bölgələrimizdə mövcud olan “baba ocaqları”, “dədə pirləri” hazırda müqəddəs məkanlar kimi ziyarət olunur. Cəmiyyətimiz mənəvi dəyər daşıyıcıları olan mübarək şəxsiyyətləri həmişə uca tutmuş, onlara xüsusi mövqə qazandırmışdır. Bu ictimai münasibət stereotip davranış şəklinə düşmüş və cəmiyyəti içəridən, mərkəzdən mənəvi enerji ilə təmin edən əsas qaynaq halına gəlmişdir.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir cəmiyyət də özünün mənəvi dəyər daşıyıcıları ilə zənginləşir. Bu zənginliyi öyrənmək, qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün cəmiyyətdə mövcud ailə institutunun hazırkı vəziyyəti müxtəlif sosial qruplar üzrə araşdırılmalıdır. Təəssüflər olsun ki, hazırda da milli ailə dəyərləri sistemimizdə – ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunda zəifləmə müşahidə olunmaqdadır.

Gənclərin böyüklərə, övladların valideynlərə münasibətində ağsaqqallıq institutunun mövcud vəziyyəti aydın görünür. Ağsaqqalın, ağbirçəyin ailədə, camaat arasında və cəmiyyətin daha geniş dairələrindəki mövqeyinin öyrənilməsi ilə ictimaiyyətimizi zənginləşdirən mənəvi resursları aktivləşdirmək və populyarlaşdırmaq mümkündür. Bunun üçün müxtəlif sosial qruplar arasında araşdırma aparılmalı və mövcud vəziyyət təhlil edilməlidir. Bir ailənin, bir nəslin, bir elin ağsaqqalı aid olduğu sosial çərçivədəki mənəvi mühit kontekstində götürülməli və ictimai-mənəvi baxımdan öyrənilməlidir.

Humanitar fəlakət zonalarında mənəvi dəyərlərin zədələnməsinə yol açan neqativ təmayüllü sosial-psixoloji proseslər də diqqətlə təhlil olunmalı və ümumiləşdirilərək elmi-sosioloji nəticələr çıxarılmalıdır. Bu baxımdan mədəni institutun mövcud vəziyyətinin Qarabağ köçkünləri arasında öyrənilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ənənəvi mədəni və mənəvi dəyərlərə bağlı olan Qarabağ bölgəsinin sakinləri arasında həm keçmişdə, həm də indi ağsaqqal statusunu qazanmış, cəmiyyətdə ciddi nüfuza və təsir dairəsinə malik çoxsaylı şəxslərin olduğu məlumdur. Cəmiyyətdə söz və nüfuz sahibi olan belə şəxsiyyətləri aşkarlamaq, onların həyat təcrübəsini və fəaliyyətlərini öyrənmək, yaşlı adamların yaddaşında keçmişdə yaşamış nüfuzlu ağsaqqalların, müdrik qocaların, namuslu ağbirçəklərin ictimaiyyətdəki rolu haqqında məlumatları genişləndirmək çox vacibdir.

Ailə dəyərlərimizin mühüm tərkib hissəsi kimi götürdüyümüz ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun müəyyən tarixi mühitlə əlaqəsi problemləri də diqqətdə saxlanılmalıdır. Heç kəsə sirr deyil ki, Qarabağ köçkünlərinin coğrafi baxımdan bağlı olduğu Qarabağ bölgəsində yaşanan humanitar fəlakət mədəni institutlara, ailə dəyərlərinə və ictimai-sosial, mədəni-mənəvi dünyagörüşə təsirsiz ötməmişdir. O baxımdan, humanitar fəlakət şəraitində ailə dəyərlərinə – ağsaqqallıq və ağbirçəklik institutuna dəyən ictimai-mədəni zədələrin öyrənilməsi aktual problemlər sırasındadır. Xüsusilə şəxsiyyət və onun aid olduğu doğma mühit, el-oba, qohum-əqrəba, camaat kimi sosial-mədəni aspektlər ailə institutunun strukturunu və funksiyasını öyrənmək, onun zədələnmiş elementlərini bərpa etmək, qorumaq və gələcəyə çatdırmaq yollarını müəyyənləşdirmək baxımından son dərəcə vacibdir. Həm bu gün yaşayan ağsaqqal və ağbirçəklərin ictimai fəaliyyətini öyrənmək, həm də keçmişdən gələn tarixi-mədəni təcrübəni təhlil edərək milli ailə institutunun mövcud vəziyyətini, problemlərini və perspektivlərini müəyyənləşdirmək ailə mərkəzlərinin əsas prioritet sahələrindən olmalıdır.

Araşdırmalar zamanı milli ailə dəyərləri sisteminin əsas istiqamətini təşkil edən ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutu ilə yanaşı, yaşlı insanların problemlərinin, əsas qayğılarının öyrənilməsi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Mənəvi dəyər daşıyıcıları olan insanların qorunması, onların gənclərlə ünsiyyətinin artırılması, vətənpərvərlik düşüncəsinin möhkəmləndirilməsi ağsaqqalların-ağbir-

çəklərin yaşadaraq günümüzdə daşdıqları milli ailə-yaşam formatlarının rolunun aktivləşdirilməsi, ağsaqqalların cəmiyyətin bütün sferalarına inteqrasiya olunma imkanlarının araşdırılması istiqaməti də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Milli ailə dəyərləri sistemi: tarixən və bugünümüzdə

Son vaxtlar yazılı, həm də elektron KİV-də, TV-lərdə, radio kanallarında, xüsusən internet resurslarında – sayt və portallarda, onlayn-oflayn telekanallarda, videopaylaşım platformalarında, müxtəlif sosial şəbəkələrdə, mobil əlaqə vasitələrində milli-mənəvi dəyərlərimiz, ailə baxışlarımız, ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun tarixi-etnik qayda-qanunları ya bilərəkdən, ya da məlumatsızlıqdan tez-tez pozulur. Sanki insanlarımız fərqi nə varmadan, yad mədəniyyətlərə məxsus ailə dəyərlərini götürərək cəmiyyətimizə sırmaq istəyirlər. İnternet və elektron resurslardan davamlı olaraq istifadə edən yeni nəsil nümayəndələrinin gərəksiz-cəsinə yadelli elementlərdən, adət-ənənələrdən, düşüncə və yaşam tərzindən gen-bol istifadə etməsi milli-mənəvi, etnik-tarixi ailə dəyərlərimizin əsas qolu sayılan ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutumuzun genişlənməsini əngəlləyir, onun öz daxili inkişafına mane olur, uşaq, yeniyetmə və gənclərin əcnəbi mənəviyyatına marağını artırır.

Bütün bunların qarşısını almaq üçün ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun, dünyagörüşünün, bir sözlə, milli ailə dəyərlərimizin, bu dəyərlərin fəlsəfəsinin öyrənilməsi,

bu institutun bərpası, beynəlxalq aləmdə planetar etik dəyər və norma kimi təbliği, aktivləşdirilməsi, populyarlaşdırılması yollarının araşdırılmasına xüsusilə son zamanlar böyük ehtiyac vardır.

Vaxtilə xaricdən gətirilən, dövrümüzdə isə əsasən də internet, yeni media, sosial şəbəkələr və KİV vasitəsilə həyatımıza yeridilən basqıların qarşısını almaq xeyli çətinidir. Bu istiqamətdə araşdırmalarımızı cəmiyyətə təqdim etməklə milli ailə dəyər sistemimizin, ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun, fəlsəfəsinin zəifləməsinin qarşısını almaq, ailələrdəki münafişlərin, boşanmaların, nəsillərarası mənəvi-psixoloji toqquşmaların qarşısını, qismən də olsa, almaq üçün ictimai-virtual aksiyaların həyata keçirilməsi dəstəklənməlidir. Eyni zamanda, bu istiqamətdə güclü maarifçilik işləri aparılmalı, sadalanan problemin həllinə yönəli bir çox məsələlər vaxtında ictimailəşdirilməlidir.

Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət ayırmağı təklif edirik:

– *Milli ailə dəyərləri dəqiqləşdirilməli, universal, bəşəri, yaxud etnik-milli hadisə olaraq tədqiqata cəlb edilməlidir;*

– *Tarixən, elə indinin özündə cəmiyyətimizin müxtəlif sferalarında nüfuzu olan ağsaqqal-ağbirçək insanları aşkarlamaq və onların həyat bilgilərini, yaşam fəaliyyətini öyrənməklə ailə dəyərlər sisteminin ümumi formatı göz-dən keçirilməlidir;*

– *Yaşlı adamların yaddaşından keçmişdə tanınan ağsaqqal-ağbirçək şəxslər haqqında məlumat toplamaqla*

ailə dəyərlərinə sadiqliyin mahiyyəti yeni nəslin nümayəndələrinə ötürülməlidir;

– Ailə institutunun şifahi və əski yazılı qaynaqlar əsasında ənənəvi mədəniyyətdəki yeri və rolu aydınlaşdırılmalıdır;

– Çağdaş Azərbaycanın tarixən oturuşmuş milli, eləcə də formalaşmaqda olan modern ailə institutunun mövcud vəziyyəti təhlil olunmaqla əsas böyük problemlər müəyyənləşdirilməlidir;

– Ailə dəyərlər sisteminin əsas elementlərindən olan ağısaqqallıq-ağbirçəklik institutunun, dünyagörüşünün, fəlsəfinin, problemlərinin öyrənilməsi, onların bərpası, beynəlxalq aləmdə planetar etik norma kimi təbliği, aktivləşdirilməsi və populyarlaşdırılması yolları öyrənilməlidir;

– İnternet və sosial şəbəkələrdə, klassik, həm də yeni mediada, mətbuatda, KİV-də, TV-lərdə milli Azərbaycan ailə dəyərlərinin, eləcə də ağısaqqallıq-ağbirçəklik institutunun tanıtılması, təbliği və yayımı təşkil edilməlidir;

– Ailə dəyərlərinin ən yaxşı cəhətləri, ağısaqqallıq-ağbirçəklik institutu haqqında əldə edilmiş elmi-kütləvi qənaətlərin yeni media və klassik KİV-də ardıcıl olaraq tanıtımı, yayımı həyata keçirilməlidir;

– Ağısaqqalların, ağbirçəklərin və gənclərin bir yerdə olduğu dəyirmi masa və tanıtım məclislərini təşkil etməklə problemin ictimai-sosial müzakirəsi həyata keçirilməli və perspektivləri müəyyənləşdirilməlidir...

Əsas hədəf isə bu istiqamətdə həyata keçirilən layihələrdə, dövlət proqramlarında yeni nəsillə nümayəndələ-

rinin fəal iştirakını təmin etməkdir. İnternet və qlobal elektron resurslarda, TV-lərdə, sosial şəbəkələrdə milli ailə dəyərlərimizin təbliğində gənclərin rolunun artmasına nail olmaq, o yöndə yeni metodların, formaların axtarılaraq tapılmasına, sözügedən mövzuda həyata keçirilən rəsmi dövlət proqramlarının, tədbirlərin geniş ictimaiyyət tərəfindən tanıtılmasına və dəstəklənməsinə böyük ehtiyac var.

Ailə mərkəzlərinin mütəxəssislərini, ailəşünasları, ağısaqqalları, ağbirçəkləri, münaqişəşünasları, cəmiyyətşünasları, kulturoloqları, ailə psixoloqlarını, sosioloqları, yeniyetmələri, gəncləri, tələbələri, jurnalistləri, yazıçıları, publisistləri, tərcüməçiləri, yazılı və elektron KİV nümayəndələrini, bloqerləri, eləcə də xaricdə yaşayan soydaşlarımızı, həmçinin internet – sosial media, qlobal şəbəkə istifadəçilərini bu problem ətrafında geniş ictimai-mədəni müzakirələrə cəlb etmək mümkündür. Çünki problem Azərbaycan cəmiyyətinin bütün sahələrini əhatə edəcək.

Bu araşdırmamıza ailə dəyərləri, ağısaqqallıq-ağbirçəklik institutu haqqında daha geniş təsəvvürləri, sosial təcrübələri olan yaşlı insanların, həm də onlar vasitəsilə öz mədəni davranışlarını daha da zənginləşdirməyə ehtiyacı olan gənclərin faydalanması üçün müəyyən mülahizələrimizi sistemləşdirməyə çalışdıq. Bütövlükdə araşdırmamız yaşlı nəslin malik olduğu mənəvi dəyərlərin gənc nəslə tam və mükəmməl şəkildə ötürülməsinə yardımçı olacağını nəzərdə tutduğumuz üçün geniş əhatə dairəsinə malikdir və ümummilli xarakterlidir: istərdik ki, bu tədqiqatlarımızdan Azərbaycan cəmiyyəti faydalansın.

Azərbaycan intellektual mədəniyyətində ailənin yeri

Azərbaycan milli dəyərlərinin, qayda-qanunlarının, etnik mədəniyyətinin, ailə dünyagörüşlərinin daha çox internet – sosial şəbəkələr, yazı və elerkrton KİV, yeni media, onlayn-oflayn TV-lər, sosial şəbəkələr, foto-video paylaşım platformaları vasitəsilə dünyaya səpələnmiş 50 milyonluq soydaşımız, xüsusən də yeni nəsil nümayəndələri arasında tanıtılmasına son dərəcə böyük zərurət var. Ailə dəyərləri sistemi – ağsaqqallıq, ağbirçəkliklə bağlı həyat bilgilerinin yayılması, bu sahədə məlumatların zənginləşməsi, elektron resurslarında daha geniş istifadə üçün açıq yerləşdirilməsi də sadalanan qrup nümayəndələrinin fəallığından çox asılıdır. Çünki milli-mənəvi irs bütün xalqa məxsusdur və hər bir vətəndaşın etnik dünyagörüşünü, zövqünü formalaşdıran, tərbiyə edən mühüm faktordur. Eyni zamanda, folklorşünaslar, sosial-psixoloqlar, analitik psixoloqlar, mentaliteti və mədəniyyəti öyrənən filosoflar, tarixçilər, filoloqlar, elm və təhsil siyasətini həyata keçirənlər *milli* ailə sistemləri və dəyərləri haqqında analitik-elmi əsərlərlə, intellektual tədqiqatlarla, analizlərlə vaxtaşırı olaraq bu sahənin bilgilerinin ictimaiyyətin müxtəlif qrupları arasında populyarlaşdırılmasında fəal iştirak etməlidirlər.

Ailə planlaşdırılması, ailə dəyərlər sisteminin təhlili və analizi ilə bağlı müxtəlif layihələrdə, müzakirələrdə, tədqiqatlarda əldə edilən nəticələrdən parlamentdə – qa-

nunyaratma fəaliyyətində və icra orqanlarının təbliğat işində istifadə oluna bilinər.

Azərbaycanın mənəvi-mədəni mərkəzi, adət-ənənələrimizi tədqiq edən elm-beyin mərkəzləri əsasən paytaxt Bakıda yerləşir. Eyni zamanda qonşu ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar və dünyanın hər yerinə səpələnən 50 milyonluq soydaşımız da əsasən Azərbaycan paytaxtı vasitəsilə maarifləndiyinə görə bu istiqamətdə elmi-kütləvi fəaliyyət də məhz burada fokuslanmalı, bir məkandan – Bakı şəhərindən başqa yerlərə, məsələn, Qarabağ köçkünlərinin məskunlaşdığı rayonlara, yaxud Avropada, Rusiyadakı soydaşlarımızın kompakt halda yaşadıkları coğrafi ərazilərə daşınmalıdır.

Yuxarıda göstərilən məsələlərin həllini tezləşdirmək üçün fəaliyyət planında aşağıdakı işlərin görülməsi təklif olunur:

– *Müxtəlif yerlərə ekspedisiyaların göndərilməsi, əldə olunan nəticələrin elmi əsaslarla işlənməsi;*

– *Qərbi Azərbaycan, Qarabağ, Şirvan, Naxçıvan, şimal və cənub bölgəsindən olan ağsaqqallarla, ağbirçəklərlə, ailə bağlantılarını möhkəm saxlayan nəsil başçılarıyla görüşlərin keçirilməsi, onların bilik və təcrübəsinin araşdırılması;*

– *Ailə dəyərlərinin müqayisəli öyrənilməsi, yeni ailə modellərinin araşdırılması, ortaya çıxarılan materialların yazılı və elektron KİV, internet və sosial şəbəkələrdə yayımı;*

– Azərbaycan qədim ailə sisteminin, ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun şifahi və yazılı qaynaqlardan öyrənilməsi, tədqiqi, çağdaş dövrə uyğunlaşdırılması;

– Milli ailə bağlantılarını qoruyub saxlayan ağsaqqallar və ağbirçəklərlə gənclərin müntəzəm görüşlərinin, müzakirələrinin təşkil edilməsi;

– Nüfuzlu yaşlı nəslin nümayəndələrinin iştirak etdiyi lokal, real, virtual, onlayn dəyirmi masaların, tanıtım məclislərinin təşkil edilməsi, onların yazılı və vizual materiallarının geniş ictimaiyyətə təqdim olunmasını təşkil etmək;

– Ağsaqqallıq institutu – ailə dəyərlərilə bağlı əldə edilmiş bilik və təcrübələrin KİV-də, TV-lərdə internet və sosial şəbəkələrdə davamlı təbliğinin təşkili;

– Azərbaycan ailə modeli, ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunu, fəlsəfəsini beynəlxalq aləmə çıxarmaq, planetar etik normaya çevirmək və YUNESKO-nun xətti ilə bəşəriyyətin qeyri-maddi sərvətlər siyahısına salmaq üçün aksiyalar həyata keçirmək;

– Yeni dövrdə Azərbaycan ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun, fəlsəfəsinin inkişafı və zənginləşməsi istiqamətində alimlər, araşdırmaçılar tərəfindən elmi məqalələrin yazılmasını təşviq etmək, toplular hazırlamaq və həmin materialların nüfuzlu elmi elektron saytlarda, intellektual dərgilərin səhifələrində nəşr edilməsi, eləcə də internet resurslarında yayımının genişləndirilməsi;

– İnternet dövrünün tələblərinə uyğun, Azərbaycanın ailə dəyərləri, ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun,

onların yaşam fəlsəfəsinin beynəlxalq informasiya resurslarında yerləşdirilməsi, ardıcıl zənginləşdirilməsi üçün gənc intellektualların, populyar bloqerlərin imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi, onların müxtəlifformatlı materialların hazırlanmasına həvəsləndirilməsi və bunların elektron resurslarda, sosial şəbəkələrdə yayımının təşkil edilməsi, internetdə çevik surətdə yayılması, inkişafına təkan verəcək virtual aksiyaların təşkili;

– İKT dövrünün tələblərinə və Azərbaycan qanunçuluğuna uyğun şəkildə saytlar və başqa resursların yaradılması, burada ailə dəyərləri ilə bağlı aparılan işlərin, tədqiqatların nəticələri barədə geniş ictimaiyyətə ətraflı məlumat verilməsi;

– KİV ilə işin təşkili, monitorinqlərin keçirilməsi, hesabatların hazırlanması və əlaqədar orqanlara verilməsi.

– Çağdaş dövrün İK texnologiyalarına uyğun olaraq, Azərbaycan milli ailə – ağısaqqallıq və ağbirçəklik dəyərlərinin beynəlxalq informasiya resurslarında tanıtılması, yayılması, inkişafı və zənginləşməsi mövzularında gənc intellektuallar, populyar bloqerlər tərəfindən müxtəlifformatlı materialların hazırlanmasına təkan verilməsi, eləcə də bunların e-resurslarda, müxtəlif sosial şəbəkələrdə yayımının təşkili;

– Nüfuzlu alimlərin, tədqiqatçıların, qələm adamlarının, gənclərin, bloqerlərin Azərbaycan milli ailə dəyərləri, ağısaqqallıq-ağbirçəklik mövzusuyla bağlı görüşlərinin keçirilməsi, hazırlanmış materialların elektron

kitablar formasında e-nəşrə hazırlanması, internetdə yerləşdirilməsi və istifadə üçün açıq yayımlanması;

– Milli ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutu, etnik-mənəvi dəyərlər ilə bağlı internet və sosial mediada ayrıca elektron resursların yaradılması, feysbuk səhifəsinin təşkil edilməsi, hazırlanacaq materialları orada yerləşdirməklə gənclər və dünyada yaşayan soydaşlarımız arasında Azərbaycan ağsaqqallıq-ağbirçəklik düşüncə-yaşam tərzlərinin öyrənilməsinə, populyarlaşmasına, internetdə yayılmasına, inkişafına təkan verəcək virtual aksiyaların həyata keçirilməsi;

– Orta və ali təhsil ocaqlarında milli ailə dəyərlər sisteminin bir akademik kurs kimi tədris olunması;

– Azərbaycan ailə sisteminin tərkib hissəsi kimi ağsaqqallıq-ağbirçəklik dəyərlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi ilə bağlı, planetar etik dəyərə çevrilməsi üçün innovativ-kreativ formada aksiyaların həyata keçirilməsi, onların inkişaf tarixinin araşdırılmasına yönəli tədbirlərin təşkil edilməsi;

– Bu fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan məkanlarda fəaliyyət göstərən rəsmi və ictimai təşkilatlarda, KİV və TV-də, ailə mərkəzlərində, ali məktəblərdə, elmi-tədqiqat müəssisələrində və s. Azərbaycan milli dəyərlərinin qorunması, inkişaf etdirilməsinin vacibliyi barədə fikir mübadilələrinin aparılması, diskussiyaların təşkili, görüş və tanıtım məclislərinin keçirilməsi;

– Ailə dəyərlərinin möhkəmləndirilməsiylə bağlı yazılı və elektron KİV-də media-aksiyaların təşkil edilməsi;

– *Real və virtual formada kreativ-innovativ təşəbbüsləri dəstəkləməklə günümüzün tələblərinə uyğun ailə dəyərlərimizin zənginləşdirilməsi;*

– *Yeni innovativ üsullarla və elektron nəşrlərlə çalışmaq vərdişlərinin, bu istiqamətdə bacarıqların formalaşdırılması, elektron kitabxana resurslarının daha da zənginləşdirilməsi;*

– *Mövcud şəraitdə milli ideya – azərbaycançılıq məfkurəsinin əsas atributlarından biri olan milli ailə dəyərlərinin saflığının qorunması...*

Düşünürük ki, bu sadalanan məsələlərə diqqət artırılarsa, əldə edilən nəticələr respublika ictimaiyyəti arasında bu problemə diqqəti də artıracaqdır. Belə hesab edirik ki, ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun mənəvi dəyər seqmentlərinin izahı ilə cəmiyyətdə onun vacibliyi diqqətə çatdırılacaq, cəmiyyət ağsaqqallıq institutu haqqında aydın təsəvvürə malik olacaqdır. Ağsaqqallıq institutunun problemləri və onun yaşadılması yolları da ictimaiyyətə təqdim ediləcəkdir. Cəmiyyət öz ağsaqqallarını tanıyacaq, onların faydalı fəaliyyətindən xəbərdar olacaq, onların yerini və rolunu öyrənəcəkdir. Xüsusilə gənc nəsil milli ailə institutu haqqında geniş məlumat ala biləcək, ağsaqqal şəxsiyyətləri tanımaq imkanı qazanacaqdır. Milli ailə dəyərlər sistemi haqqında əldə edilmiş bütün qənaətlərin KİV-də təbliğinin həyata keçirilməsi mənəvi dəyərlərimizin, o cümlədən ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun qorunması və yaşadılması istiqamətində atılmış önəmli addımlardan biri olacaqdır...

II

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDAN BAŞLANAN AİLƏ DƏYƏRLƏRİMİZ

Azərbaycan xalqının dastanyaratma ənənəsi qədim çağlardan formalaşmağa başlamış və günümüzəqən davam etməkdədir. Bu ənənə qədim Azərbaycan mədəniyyətinin, tarixi-bədii təfəkkürünün ayrılmaz tərkib hissəsi kimi öyrənilməli, araşdırılmalı olduğu üçün xalqımızın o tarixi dövnlərdəki yaşam tərzinə, məişət-mədəniyyət nümunələrinə, intellektual düşüncəsinə, ailə dəyərlər sisteminə və qarşılıqlı münasibətlərə, apardıqları mübarizə və mücadilələrə qısa da olsa nəzər yetirməyi məqsədəuyğun sayırıq. Məlumdur ki, o dövnlərdə yaranan qədim oğuznamələrdə əsasən dövlətçilik, qəhrəmanlıq, mübarizə, savaşı tarixindən bəhs olunurdu, amma bizim milli sivilizasiya yolumuzun tarixi də eposlarımızda, dastanlarımızda obrazlı formada həkk olunub.

Ümumiyyətlə, dastan, eləcə də xalq ədəbiyyatının digər janrlarında saysız-hesabsız dəyərli nümunələr yaratmağa meyilli olan xalq təfəkkürünün ilkin, ibtidai ailə dəyərlər sistemi günü bu gün də öz aktuallığını saxlayır və öyrənilməsinə, tədqiq edilməsinə böyük ehtiyac var. Neçə-neçə minillikdən bəri şifahi şəkildə yaranaraq yaddaşlarda yaşayan, nəsilədən-nəslə ötürülən dastanları, oğuznamələri, eposları xalqımız öz taleyində, həyatında, mübarizə və fəaliyyətində bir tarix olaraq yaşatmaqdadır. O cümlədən də ailə ilə bağlı bilgilərimizdə, şifahi xalq ədəbiyyatı

nümunələrində, onun şah əsəri sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ayrı-ayrı boylarında. Daha sonralar bu yaşananlar dastanlara, oğuznamələrə dönüb, xalq ədəbiyyatı nümunələrinə çevrilmişdir. Odur ki, bunlar bədii təfəkkür məhsulu olmaqla yanaşı, eyni zamanda, milli sivilizasiya – ailə dəyərləri tariximizin araşdırılması, öyrənilməsi üçün yaxından yardımçı ola biləcək zəngin qaynaqlardır.

Ailə dəyərləri ilə bağlı bilgiler, təbii ki, yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə bitmir. Müəyyən fərqlənmələrlə sonrakı dövrlərdə, xüsusən orta əsrlərdə geniş yayılmış qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımızda ailə-məişət səhnələrinə daha sıx rast gəlirik. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, lap qədim çağlardan, neçə-neçə minillərdən üzübəri yaranan Azərbaycan dastanlarında varislik əlaqəsi heç vaxt tam qırılmamış, bu və digər formalarda ailə ilə bağlı bilgiler daim diqqətdə saxlanılmışdır. Lakin burada bir sıra kəskin fərqlənmələr, istiqamət dəyişmələri müşahidə olunur ki, bunlar da dövrün, zamanın tələbləri kimi meydana çıxmışdır. Məsələn, qədim oğuznamələrdə, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da saf məhəbbət nəticəsində dünyaya gəlmiş, milli ailədə böyümüş övlad gücü-qüvvəsi, rəşadəti, qeyri-adi qoçaqlığı, göstərdiyi qəhrəmanlıqlarla diqqəti cəlb edərsə, məhəbbət dastanlarında onlar fitri istedadları, sevgiləri, sədaqətləri, eşqə düşər olmaları ilə fərqlənirlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları orta əsrlər tarixini, xüsusən də bütöv Azərbaycan və Şərqi Anadolu ətrafında baş verən hadisələri əks etdirir. Orada mifoloji hekayələr olsa da, əsas hadisələr orta əsrlər oğuz türklərinin baha-

dırlıq ənənələrinə, hərbi demokratiyaya əsaslanan qəbilə və tayfa ittifaqlarının mübarizələrinə, yaşam tərzinə, mifoloji dünyaduyumuna, ictimai-siyasi varlığına, ailə-məişət bilgilərinə həsr olunub.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ən qədim çağlarda Azərbaycan xalqına aid bir çox adət-ənənələri özündə qorumuşdur. Xalqın həyatında mühüm rol oynamış ayrı-ayrı mövsüm və mərasimlər, ailə dəyərləri və toy-düyün məsələləri, ayinlər, habelə etnoqrafik, psixoloji əlamətlərin rəngarəng izləri boylarda poetik-bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə əks etdirilmişdir. Lakin digər qəhrəmanlıq dastanlarında olduğu kimi, burada da bir sıra məhəbbət motivləri diqqəti cəlb edir. Boylarda həyatı, şücaətləri, savaşılda göstərdiyi qeyri-adi qəhrəmanlıqları təsvir olunan, öyülən personajların sevgisindən, sədaqətindən, istəklisinə qovuşmaq yolunda fədakarlıqlarından da yeri gəldikcə bəhs olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ayrı-ayrı boylarında butaalma, eşqə düçar olaraq yalnız butasına qovuşmaq yolunda çaba göstərmək, ilahi eşqin şərbətini yuxuda içərək ayılınca rəyada görüb aşiq olduğu sevgilisini, butasını axtarmaq üçün səfərə çıxmaq kimi sufi-islami ənənələrə rast gəlinməsə də, saf, həyatı sevgi, sədaqət, etibar, ailə müqəddəsliyi uca tutulur. Boylarda, sonrakı başqa dastanlarımızda olduğu kimi, evlənmək yaşına çatan cəsür igidlərə buta verilmir. Onlar, sadəcə, ən gözəl, ən nəcib (həm də cəsür!) hesab etdikləri qızla, ona bir könüldən min kö-nülə vurulub aşiq olaraq, evlənmək, ailə qurmaq qərarına

gəlirlər. Yalnız bundan sonra qarşıya çıxan maneələri dəf etmək, sədaqət imtahanları, real, həyati sevgi yolunda sınaqlar başlayır.

Eposdakı boylarda qızlar da, eşq dastanlarındakından fərqli olaraq, fiziki cəhətdən zəif deyillər. Onlar da at minir, qılınç çalır, ox atır, ov ovlayır, quş quşlayır, savaşıır, güləşirlər və s. Təbii ki, bu fiziki aktivlik XX əsr məhəbbət dastanlarında qızların sərbəstliyinə, oğlanı sevib-sevmədiyini valideynlərinə söyləyə bilmələrinə transformasiya edilmişdir. Diqqəti xüsusi cəlb edən məqamlardan biri budur ki, Dədə Qorqud dastanlarında qızlar onlara qalib gələ bilməyən, özlərindən daha güclü olmayan igidlə könül bağlayıb, ailə qurmazlar. Bu da maldarlıqla məşğul olan azərbaycanlıların ailəiçi münasibətlərindən irəli gəlirdi. Məsələn, “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu”ndan bir səhnəyə diqqət edək:

“...Mən Banıçıçəyin dadısıyam. Gəl indi səninlə ova çıxalım. Əgər sənin atın mənim atımı keçsə, onun atını dəxi keçərsən. Həm səninlə ox atalım, məni keçərsən, onu dəxi keçərsən və həm səninlə güləşəlim, məni basarsan, onu dəxi basarsan, – dedi.

Beyrək ayıtdı:

–Yaxşı, indi atlanın” (“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu).

Göstərilən nümunədən aydın olduğu kimi, Beyrək Banıçıçəyi görmək istəyir. Qız qarşısında olsa da, özünü tanıtmayıb, oğlanın gücünü-şücaətini sınağa çəkir. Bu da Azərbaycan xarakterinin, xalqımızın düşüncə tərzinin və adət-ənənəsinin təzahürüdür. Tunc dövründən – anaxa-

qanlıq öz yerini ataxaqanlığa ötürəndən, obrazlı desək, Ay xan (başçı ana) öz hakimiyyətini Oğuz kağana (oğlana) etibar edəndən bugünəcən ailə başçısı – ər daha güclü, cəsur, ailəni, yurdu, sərvəti qorumağa qadir hesab edilib, qadir olubdur. Əgər o, bu etimada layiq olmasa, sevgilisi onu bəyənməz, taleyini, gələcəyini etibar edə bilməz.

Onu da qeyd edək ki, boylardan göründüyü kimi, bu məhəbbət güclülük, qorxmazlıq, cəsarət, həm də mərdlik, sədaqət, ədalət, xeyrixahlıq anlamı daşıyır. Azərbaycan düşüncə tərzinə görə, qadın nə qədər güclü, cəsur, qoçaq olsa belə, oğlan qızdan, kişi qadından daha üstün olmalı, qətiyyən basılmamalıdır. Əks halda bu, rüsvayçılığa bərabərdir. Əslində, tədqiqatlarda da sübut olunubdur ki, fizioloji cəhətdən də kişi qadından daha güclüdür, cəsarətlidir. Tunc dövründə ictimai əmək bölgüsü nəticəsində heyvandarlığın əkinçilikdən ayrılması ilə paralel anaxaqanlıqın öz yerini ataxaqanlığa verməsinin kökündə də kişinin fizioloji baxımdan qadından daha güclü, cəsur, ailəni, yurdu, ocağı qorumağa qadir olması dayanırdı. Oğuzlarda hər hansı kişinin bu etimadı doğrultmayıb qadına basılması qəbuledilməz idi. Odur ki, sınaq meydanında Beyrək də at sürməkdə, ox atmaqda, güləşməkdə üstünlüyünü nümayiş etdirərək, sınaq meydanından üzüağ çıxır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bütövlükdə qəhrəmanlıq dastanı olduğu üçün boylarda təsvir olunan sevgi macərələri də mahiyyət etibarilə sırf qəhrəmanlığa, gücə, qüvvətə, igidliyə dayanır. Lakin burada bir cəhəti də diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Bu, beşikləmə – göbəkəsmə məsələ-

sidir. Varlı-karlı, sərvəti aşıb-daşan bəy, xan atanın övladının olmaması, onun bunu özünə dərd etməsi, Tanrı dərgahına əl açıb dualar qılaraq övlad istəməsi, başqa bir sonsuz atanınsa eyni vaxtda qız övladı üçün dua etməsi, nəzir-niyaz paylamaq, borcluları borcundan azad etmək, acları doyurmaq və s. kimi məsələlər, çox güman ki, sonralar boyları bir sıra islami dəyərlərlə uzlaşdırmaq cəhdləri kimi meydana çıxmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında diqqətçəkən əsas məqamlardan biri də ailədə, cəmiyyətdə qadına münasibət məsələsidir. Sufi-irfani eşq dastanlarından fərqli olaraq, boylarda sevgili kimi (elə ana, bacı kimi də) qız, qadın daim uca tutulur, kişi ilə bərabərhüquqludur, fəaldır, aktivdir, sədaqətli və cəsurdur, fədakardır, mərddir. O, sevgilisi, əri uğrunda canından keçməyə hər an hazırdır. Ən əsası, bir sevgili, yaxud həyat yoldaşı olaraq dastanda qızın, qadının vəfası, sədaqəti, cəsərəti, fədakarlığı gizləndə qalıb öz içində boğulmur, göz önündə parlayır, sınaq meydanına atılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında qadının bu cür aktivliyi, əhəmiyyətli mövqeyə malik olması cəmiyyətdə qadının ikinci plana keçirilmədiyindən xəbər verir. Belə ki, həmin çağda anaxaqanlıq öz yerini ataxaqanlığa vermiş olsa da, hələ kişinin hakimiyyəti bərqərarolma prosesi keçirirdi, qadınlar üzərində tam mütləqləşməmişdi. Odur ki, qəbilədə hələ qadınlar kifayət qədər fəal idilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da islamla bağlı, əlaqəli nə varsa, hamısı əsərə sonrakı ifaçılar tərə-

findən daxil edilmiş əlavələr, artırmalar, uyğunlaşdırmalardır ki, bunun da müxtəlif səbəbləri var.

Klassik məhəbbət dastanları orta əsrlərin sonlarına doğru tam formalaşma prosesi yaşadığından burada eşq şərabı içən qızlar passivdirlər, oturub ona buta verilən oğlanın gəlməsini gözləyirlər, hətta məsələ ciddiləşəndə, valideynlər qızlarını qədərlə ona bağlanmış oğlana vermək istəmədikdə də etiraz edə bilmirlər.

“Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Banıçıçəyin öz göbəkkərtmə nişanlısının yolunu 16 il gözləməsi, sevgilisinin uzun ayrılıqdan sonra sağ-salamat gəlib çıxdığını bilərkən toyunu təxirə salması kimi ibrətamiz səhnələr də “Dədə Qorqud” boylarında məhəbbət motivlərinin ötürü xarakter daşmadığını, xeyli əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir.

Lakin sonrakı dövrlərin Azərbaycan məhəbbət dastanlarında məsələ bir qədər başqa cürdür. “Dədə Qorqud”dakı məhəbbət motivləri ilə yeni yaranan məhəbbət dastanlarımızı tutuşdursaq, bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri aydın görə bilərik. Hər iki şifahi ədəbiyyat nümunəsindəki sevgilər, eşq dastanlarından fərqli olaraq, real, həyati sevgidir. Burada klassik məhəbbət dastanlarımızda olduğu kimi, qızla oğlan bir-birini yuxuda görüb aşiq olurlar. Onlara ilahi qüvvə tərəfindən buta verilib, eşq şərbəti də içirilmir. Qız və oğlan real həyatda qarşılaşır, bir-birini “göz açıban görür, könül verib sevirilər”. Bəzi hallarda isə oğlan könlü istədiyi, yəni onun tələblərinə uyğun gələ biləcək qızı eldə-obada – İç və Dış Oğuzda tapa bilmir.

Onu axtarmaq üçün uzaq, təhlükəli səfərlərə çıxmalı olur. Sınaqlar, imtahanlar, çətinliklər, sevgiyə qovuşmaq yolunda mübarizələr, əzab-əziyyətlər yalnız bundan sonra başlayır.

Burada real məhəbbət səhnəsinə misal olaraq “Əyyub və Sənəm dastanı”nı göstərə bilərik. Belə ki, dastanda sevgi iki aşiqin bir-birini görüb bəyənməsi və aşiq olması ilə başlayır. İki sevgili arasındakı maneələr Sənəmin anasının oğlanı bəyənməməsi üzündən baş verir. Əyyubun çilələri məhz bundan sonra başlayır. Dastanın faciə ilə bitməsi, yəni Sənəmin ölümü orta əsrlər nakam eşq dastanlarını xatırlatsa da, bütün hadisələr real zəmin üzərində cərəyan etdiyindən burada təsəvvüfi heç bir element yoxdur demək mümkündür. Reallığı əks etdirməsi baxımından “Əyyub və Sənəm dastanı” “Dədə Qorqud kitabı”ndakı real sevginin yeni formasıdır.

Amma burada yenə incə bir məqama diqqət yetirmək gərəkdir. Belə ki, “Dədə Qorqud” boylarında təsvir olunan qəhrəman – aşiq obrazlarının mübarizələri, şücaətləri, Tanrıya sığınıb güvənmək nəticəsində sınaqlardan sağ-salamat çıxaraq qalib gəlmələri sufi-irfani eşq dastanlarının aşiq qəhrəmanlarına nisbətən nə qədər real, inandırıcı, həyatidirsə, sonrakı məhəbbət dastanı qəhrəmanları ilə müqayisədə bir o qədər romantikdir və fantastik xarakter daşıyır. Misal olaraq yenə “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu”na nəzər salaq. On altı il əsirlikdə qalandan sonra Banıçıçəyin toyu günü Beyrəyin gəlib özünü yetirməsi, məhz həmin ərəfədə, necə deyərlər, sevgilisinin başqasına

ərə verilməsindən vaxtında xəbər tutması, lazım olduğu anda düşmən qızının onu əsirlikdən xilas etmək fikrinə düşməsi, ehtiyac duyulan anda yolda ozana rast gəlməsi kimi səhnələr boyları bir qədər həyatilikdən aralayıb mücərrədliyə, fantastikliyə sarı meyilləndirir desək, yanılmazıq. Çünki real həyatda belə “təsadüflər” çox vaxt xoşbəxtliyə deyil, faciələrə yol açır. Bir əsas cəhəti diqqətdə saxlamaq vacibdir ki, boylarda hər şey – sevgi də, ailə də, sədaqət də ilk növbədə qəhrəmanlığa xidmət edir, oğuz igidlərinin mərdliyini, gücünü, sücaətini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq məqsədi daşıyır. Buradakı qəhrəmanın gücü, igidliyi ilə bağlı şişirtmələr əsərin maraqlılığını, təsir gücünü artırmaq üçündür.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan məhəbbət dastanlarının bir çoxu bədii-poetik cəhətdən orta əsrlərin klassik eşq dastanları ilə müqayisədə nə qədər zəif, sönük təsir bağışlasa da, bu əsərlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının izləri qalmaqda, hiss olunmaqdadır. Sevginin həyatiliyi, hadisələrin reallıqla səsləşməsi, vətənə, yurda, xalqa, el-obaya sevgi, xidmət, ictimai-milli məsələlərdə aktivlik, şəxsi deyil, ümumi mənafeyi daha ön planda görmək və s. müasir dastanlarımızı “Dədə Qorqud” boyları ilə uzlaşdırır, bir-birinə bağlayır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında diqqətçəkən əlavə bir neçə məqamı da sonrakı dövr Azərbaycan məhəbbət dastanları ilə müqayisə etməyi məqsədəuyğun bilirik. Qeyd edildiyi kimi, müasir dastanlara, eləcə də klassik eşq dastanlarına nisbətən boylarda qadının mərtəbəsi daha

ucadır, o, ictimai və hərbi məsələlərdə daha fəaldır, gözəçarpandır. Həm də burada qıza, qadına məhəbbət təkcə sevgili ünvanı ilə məhdudlaşmır. O, ilk növbədə həyatın başlanğıcı – ana kimi, bacı kimi də, necə deyərlər, bir könüldən min könülə sevilir, əzizlənir, müqəddəs və uca tutulur. Təsadüfi deyil ki, Beyrək əsirlikdən qayıdırkən öncə bir-bir bacıları ilə qarşılaşdırılır, onların dialoqları verilir. Bu səhnələr, bir növ, epizodiklikdən çıxmış, aktualıq kəsb edən məqamlar kimi təqdim edilir.

Eposun “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda Dirse xanın arvadının fəallığını, fədakarlığını, ərinə sədaqətini, ən dəhşətli günahını belə ağlasığmaz genişürəkliklə bağışlaya bilməsini, oğluna sonsuz sevgisini, oğlunun onun bir sözü-nü iki etməməsini misal göstərmək olar. Bu boyda atası tərəfindən oxla kürəyindən vurulmuş oğlunu Qazlıq dağında yaralı halda tapan ana onun yarasını, əfsanəvi Xızır İlyasın buyurduğu kimi, dağ çiçəyi və öz südü ilə sağaldır və sonra bir gün Dirse xanın ətrafındakı 40 “igid”in xəyanətkarlığı nəticəsində dustaq olduğunu bilərkən oğluna üz tutub deyir:

“– Görürsən nələr oldu, ay oğul? Sərt qayalar tərənəmədən yer ayrıldı, eldə yağ (düşmə) yox ikən sənin atanın üstünə gəldilər. Qırx namərd atanı tutdular, əllərini arxasında bağladılar, boynuna sicim saldılar, kafirlər əllərinə apardılar. Oğul, yerindən qalx, qırx igidinlə birlikdə gedin, atanı o qırx namərdin əlindən xilas edin. Gedin, oğul! Atan sənə qıydı, sən atana qıyma!”

Göründüyü kimi, bu ibrətamiz səhnə qadın sevgisinin ən yüksək təntənəsini ifadə eləyir. Həm də Dirsə xanın arvadının boyda olduqca fəal təsvir olunması qədim oğuznaməni istər klassik, istərsə də müasir məhəbbət dastanlarından xeyli fərqləndirir. Sözügedən boyda yuxuda Xızır İlyasın gəlib xeyirxahlıq missiyasını yerinə yetirməsi, övladsızlıq məsələsi, nəzir-niyazla doğulma səhnələri isə bu cür inancların köklərinin islamdan çox-çox qədimlərə gedib çıxmasından xəbər verir.

Müasir həyatımızda təsadüf olunmayan, ya da çox az rast gəlinən bir sıra digər dəyərləri, inanc və adətləri də göstərmək olar ki, onlar “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları, eləcə də klassik eşq dastanları ilə səsleşir. Onların ən önəmlilərindən biri çoxarvadlılıq məsələsidir. İlk baxışdan bizə elə görünə bilər ki, çoxarvadlılıq yalnız islami dəyərlər sisteminə aiddir. Lakin ən uzaq tarixi keçmişlərə diqqətlə səyahət etsək görürük ki, bu adət eyni zamanda əski mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Digər tərəfdən, tarixən qədim zamanlarda Azərbaycan kişisinin daim at belində səfərlərdə, vuruşlarda, müharibələrdə olması, fizioloji baxımdan yüksək temperamentliliyi, təbiətə daha çox qadına meyilliliyi milli mənlik şüurunun oyanması zamanında mövcud olan çoxarvadlılıq ənənəsinin sonrakı dövrlərdə də qorunub saxlanmasını labüd emişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, çağdaş zamanımızda belə Azərbaycan türklərində qadının ərinin başqa qadına olan münasibətlərinə, evlənməsinə normal yanaşma psixologiyası qalmaqda, davam etməkdədir. Maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə

Qorqud”da, eləcə də digər orta əsrlərdə yaranan qəhrəmanlıq və eşq dastanlarımızda bu məsələyə belə bir qınağın mövcudluğu hiss olunmur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının bir sıra özünəməxsusluqları ilə yanaşı, bu qədim oğuznamədə tərbiyəvi əhəmiyyətli ailə-əxlaq məsələləri, ibrətamiz səhnələr diqqəti xüsusilə cəlb edir. Məsələn, igid bəy oğlunun evlənmək üçün qız seçməsi, həmin qızda hansı keyfiyyət və bacarıqları arzulaması, daha doğrusu, bunları bir tələb kimi irəli sürməsi olduqca ibrətamizdir, maraq doğurur və eyni zamanda istər klassik eşq, istərsə də müasir məhəbbət dastanlarından fərqlənir. Ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud” boylarında kişidən də, qadından da eyni keyfiyyətlər tələb olunur. Türkün yaşam tərzinə uyğun gəlməyən tənbellik, çox yatmaq, səhndən durub atlanmamaq, əl-üzünü yummaq, qonşuları gəzib-dolanmaq, çox danışmaq və bu kimi digər mənfi cəhətlər oğuz igidinin evlənməyi qızda qətiyyətlə olmamalıdır. Qadın ərindən qabaq yuxudan durub əl-üzünü yumalı, çay-çörək hazırlamalı, xırda-para vacib ev işlərini əri yuxudan oyanınca görüb qurtarmalı, atlanmağa hazır olmalıdır. Qoçaqlıqda, cəsurluqda, qılınc çalmaqda, ox atmaqda, at çapmaqda, baş kəsməkdə, savaşımaqda ərinə uyğun gəlməlidir. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”na nəzər salsaq, bunları aydın görürük. Belə ki, Qanturalı evlənməyi qızda arzuladığı ən başlıca keyfiyyətləri aşağıdakı kimi sadalayır:

“– Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola. Mən qara qoç atıma minmədən ol minmiş ola. Mən qanlı kafir elinə varmadan ol varmış, mənə baş gətirmiş ola”.

Göründüyü kimi, burada gözəllik, incəlik, zəriflik arxa planda dayanır. Qoyulan əsas tələblər qoçaqlıq, çeviklik, mərdlik, cəsurluqdur. Hətta sevginin özü belə ilkin mərhələdə ön plana çıxmır. Sadəcə, qəti bir əminlik var ki, tələb olunan keyfiyyətləri özündə cəmləşdirmiş istənilən qızın çirkin, xoşa gəlməyən olması mümkün deyil. O, hökmən xarici görünüşcə də gözəl olur və igid onu tapınca şəksiz-şübhəsiz vurulur, sevir, aşıq olur.

Sözügedən boyda igidin qızı axtarıb tapmaq üçün uzaq səfərə çıxması, ellər, ölkələr dolaşması, onu almaq üçün qoyulan şərtləri yerinə yetirib həyatını təhlükəyə ataraq sınaqlardan keçməsi, bir növ, klassik eşq dastanlarının buta almış aşıq qəhrəmanlarının başlarına gələnləri xatırladır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının qəhrəmanları sevgi, daha doğrusu, ən yaxşı qız almaq uğrundakı imtahanlardan, ən çətin sınaqlardan yalnız özləri Tanrının onlara verdiyi cəsarət, igidlik, bacarıq, qoçaqlıq, çeviklik, güc nəticəsində sağ-salamat, alnıaçıq çıxıb bilirlər və həmişə də vüsala çatır, arzuladıqları qızı alırlar. Daha burada nakam sevgi yoxdur. Lakin klassik eşq dastanlarının sonluqlarına nəzər salsaq, görürük ki, buradakı hadisələr “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı hadisələrdən daha çox real həyatla səsləşir. Sevgidə problem də sırf həyatla səsləşir. Həyatda isə hər şey həmişə arzulanan sonluqla nəticələnir. Dastanların

real həyat detalları ilə daha da zənginləşməsi, buradakı sevgilərin, sevgi sonluqlarının həyatiliyi həm də dövrün, zamanın tələbi kimi meydana çıxır.

Azərbaycanlıların ana kitabı hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları özündə tarixin ən dərin qatlarından süzülüb gələn, ailə dəyərlərimizlə bağlı bir çox adət-ənənələrimizi yaşadır. Qədim oğuz türklərinin genetik bazası əsasında formalaşan Azərbaycan xalqı ilk növbədə bu xalq eposunun hərtərəfli öyrənilməsi, daha dərinə dərk ediləcəyində tarix səhnəsində öz yerini, rolunu, kimliyini dəqiq müəyyənləşdirə bilər. Bu baxımdan “Dədə Qorqud”un daha da hərtərəfli araşdırılmasına, ciddi tədqiqat obyektinə çevrilməsinə böyük ehtiyac var.

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yenidən dəyərləndirilməsinə, psixoanalizinin aparılmasına, mahiyyətinin açılmasına, folklor nümunələri arasında, eləcə də xalqımızın həyatında, tarixində yerinin, mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə, ailə dəyərləri sisteminə təsirinin öyrənilməsinə böyük zərurət duyulur.

Bu məqamda vurğulayaq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qələmə alınması tarixinin xalq yazıçısı Anarın təşəbbüsü və Heydər Əliyevin razılığı ilə 1300 il bundan əvvəl müəyyənləşdirilməsinin səbəblərindən biri, bəlkə də ən başlıcası bu möhtəşəm xalq ensiklopediyasının məhz bizim milli pasportumuz kimi bəşəriyyətə təqdim edilməsi istəyindən irəli gəlir...

Eposun müxtəlif boylarında təsadüf edilən ailə dəyərlər sisteminin maraqlı tərəfləri, məsələn, qəhrəman-

casına elçilik motivləri də əski Azərbaycan yaşam tərzinin, evlilik, ailə mədəniyyətinin bariz nümunəsi olan adətlər-dəndir. “Qəhrəmancasına elçilik” ifadəsinin tərkibindəki “qəhrəman” sözü burada yalnız qoçaqlıq, igidlik və mərd-liyi, cəsurluğu deyil, eyni zamanda ağsaqqallıq, müdriklik, sadıqlıq, xeyirxahlıq anlamlarını ifadə edir. Misal üçün, “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək” boyunda el ağsaqqalı, elin bilicisi olan Dədə Qorqudun Dəli Qarcarın yanına onun bacısı Banuçiçəyi Beyrək üçün istəməyə tərəddüdsüz yollanması bir tərəfdən ulu ozanın öz müdrikiyinə, inanclarına güvənməsi ilə bağlıdırsa, həm də Qorqud Atanın xeyirxahlıq missiyası kimi dəyərləndirilməlidir. O, həyatını təhlükəyə ataraq özündə cəsarət tapır ki, elçiliyə getsin. Bu da ozanın, Qorqud Atanın igidlikdə heç də oğuz bəylərindən, igidlərindən geri qalmadığını göstərir.

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyunda isə məsələ xeyli fərqlidir. Burada sevən (daha doğrusu, özünə uyğun qız almaq istəyən) igid öz elçiliyinə özü yollanır. Bu, daha təhlükəli bir səfərdir. Qızı almaq istəyənlər üçün ata – Trabzon təkuru elə şərtlər qoyub ki, bu şərtləri yerinə yetirməkdən heç bir igid sağ-salamat xilas ola bilmir. Qanturalı bunu bilə-bilə özündə cəsarət tapıb Selcan xatun uğrunda həyatını təhlükəyə atır. Lakin Oğuz igidi burada da təkə öz fiziki gücünə, qoçaqlığına deyil, eyni zamanda meydanda quduz aslanla, buğa ilə, qara nərlə təkbətək, silahsız-filansız vuruşarkən yanında apardığı qırx igidin dostluğuna, sevgilisinin sədaqətinə, ağsaqqalların dualarına arxalanır. Qanturalıya sarı donlu Selcan xatunun eşqinə

müqəddəs qopuzunun sədaları altında elə bir güc gəlir ki, o, buğanı və quduz aslanı asanlıqla məhv eləyə bilir. Növbə qara buğraya çatanda igid artıq xeyli yorulmuşdu. Dəvənin qoltuğundan girir və başı hərlənib yığılır. Onu görəndən bəri igidə bir könüldən min könülə vurulub aşıq olan Selcan xatun çox narahatlıq keçirir. Beləliklə, Qanturalı qızın dediyi kimi etməyi şəninə sığışdırmayıb, başqa üsulla dəvəni də məğlub edir. Sarı donlu Selcan xatunu alıb geri dönür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı qəhrəmancasına elçilik motivləri, ailə-əxlaq prinsipləri əski dünyaduyumuna əsaslanırsa da, onun müəyyən əlamətləri islam zamanının klassik eşq dastanlarında hiss olunmaqdadır. Əvvəlcə qeyd edək ki, klassik eşq dastanlarında rast gəldiyimiz qəhrəmancasına elçilik məsələlərində vəziyyət tamamilə fərqlidir. Məlum olduğu kimi, aşıqə yuxuda buta verilir. Qız da buta alır. Oğlan sazını götürüb yuxuda ona buta verilən qızın soracağıyla uzaq səfərlərə çıxır və s. Bir sözlə, o – aşıq qəhrəman – Haqq aşığı, əslində, elçilik etmir. Gedib qızı tapır və deyir: ölsəm də, qalsam da, bu qız mənimdir. Qız da onu sevir. Aşıqın burada silahı, yarağı yalnız aşıqlığıdır. Dədə Qorqud boylarında olduğu kimi, eşq dastanı qəhrəmanı fəvqəltəbii “ağa”sına güvənib, özünü bütün təhlükələrə gözüyumulu atır. Burada dünyəvi sevgidən söhbət gedir. Sadəcə, dövrün, zamanın qayda-qanunları dəyişib, sevgi azaddır. Müasir dastanın aşıq qəhrəmanı sevdiyi qızın valideynlərinə qızlarını sevdiyini açıq-aşkar deyə, etiraf edə bilər. Artıq, bir növ, bu, normal

haldır və o qədər də ciddi qəzəblə qarşılanmır. Burada qarşıya çıxma biləcək başlıca problem qızın aşiqi bəyən-məməsi ola bilər ki, buna da çox az halda təsadüf edilir. Fəqət qızlarını sevən (həm də əksinə, qızın sevdiyi) oğlanı valideynlərin bəyən-məməsi, qızı öz seçdikləri, nəzərdə tutduqları başqa bir oğlana vermək niyyətləri günümüzdə yaranan məhəbbət dastanlarında, bədii əsərlərdə, əsasən, aparıcı mövqe tutur. Yeni dastanlardakı aşiq obrazlarının qəhrəmancasına elçiliyi isə sevdikləri qızın valideynləri ilə şəxsən görüşüb, onları amansız fikirlərindən çəkəndirməyə cəhd etmələrindən, özlərinin daha üstün əlamət, istedad, bacarıq və keyfiyyətlərə malik olduqlarını nümayiş etdir-məkdən ibarətdir.

Dastanlarda əks olunan hadisələrdən də göründüyü kimi, bir sıra oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, “Dədə Qorqud” boyları ilə sonrakı dastanlardakı xüsusən ailə-əxlaq, ev-lənmə, elçilik, sevgiyə münasibət məsələləri çağdaş döv-rümüzdə öz aktuallığını saxlamaqdadır və ailə dəyərlər sistemində xüsusi yer tutur.

III

XXI ƏSRDƏ MİLLİ AİLƏ MODELİNİ QORUYA BİLƏCƏYİKMI?

Çağdaş dünyamızda gedən proseslər, qloballaşma, texnologiyanın inkişafı, xalqların inteqrasiyası, internet və virtuallaşma kimi yeni düşüncə-informasiya modellərinin zərbələri Azərbaycan ailəsindən də yan keçməyib. Bu inkişaf bir tərəfdən müsbət yeniliklər gətirsə də, digər tərəfdən milli-mənəvi dəyərlərin aşınmasına, Azərbaycan ailə institutunun deformasiyaya uğramasına aparıb çıxarır. Milli ailə modeli hər zaman Azərbaycanda müqəddəs ocaq, kiçik dövlət hesab olunub. Bəs günümüzdə bu sahədə durum necədir? Azərbaycan ailəsində yaranan problemlər doğrudanmı dünyada gedən inkişafdan, dəyişən zamandan qaynaqlanır? Yeni texnologiyalar vasitəsilə tanış olub ailə qurmaq lazımlı və uğurludurmu? Bu bölmədə mənəviyyatımızın əsas problemlərindən danışacaq, yazarlarımızı, düşüncə adamlarımızı bu milli məsələ ətrafında müzakirələrə dəvət edəcəyik.

Oğlanları evləndirmək üçün qız tapılmayacaq!

Qlobal bir dünyada yaşadığımızdan artıq Azərbaycan ailəsi məhfumu deyiləndə, yalnız Şimali Azərbaycanda yaşayan, 9 milyon insanı əhatə edən ailə institutları deyil, eyni zamanda dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş 50 milyona yaxın soydaşımız, həmçinin qarışıq ailə tipləri

nəzərdə tutulur. Son 10 ilin araşdırmaları göstərir ki, 130-140 oğlanla müqayisədə 100 qız uşağı doğulur. Deməli, 10-15 ilin statistikasının nəticələri üst-üstə gələndə bəlli olur ki, biz yaxın gələcəkdə oğlan uşaqlarımızı evləndirməyə qız tapmayacağıq. Ona görə də biz yaxın gələcəkdə qlobal ailə tipini Azərbaycan ailəsi ilə müqayisə etməyə, yaxud da Azərbaycan ailəsinin yeni bir tipi haqqında danışmağa məcbur olacağıq.

Klassik Azərbaycan ailəsi və onun dəyərləri, o dəyərlərin müasir dövrdə necə olması barədə sosioloqlar, siyasətçilər, kulturoloq və filosoflar arasında mübahisələr gedir. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycanda bu mübahisələr radio və internet saytlarında aparılır. Daha ciddi konfranslarda və alimlərin əhatəsində bu mübahisələr getmir. Yaxud gedirsə də, orada iştirakçılar çox az olur. Baxmayaraq ki, əslində, bu, müasir dövrün ən böyük problemlərindən birinə çevrilib.

Kənd və şəhər ailələri nə ilə fərqlənir?

XX əsrə və XXI əsrin əvvəllərinə nəzər salanda, şərti olaraq Azərbaycan ailələrini iki qrupa bölmək mümkündür. Birincisi, daha çox əyalətdə yaşayanlar və Şərqi ailə tipinə, milli mentalitetə tam uyğun ailə tipi. İkincisi isə, daha çox böyük şəhərlərdə, Bakıda və dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan ailələr. Bunların arasında müəyyən fərqlər var və fərqlər get-gedə daha da kəskinləşməkdədir. Fərqlər ətrafında mübahisələr edib fikir söyləmək olar, amma fakt

budur ki, biz hazırda bu iki ailə tipi ilə rastlaşırıq və hətta bunların özlərinin də indi müxtəlif problemləri var.

Məsələn, əvvəllər kişi və qadından ibarət ailə tipləri var idi. Və bu ailə tipinə bütün dünyadan fərqli Azərbaycanda daha çox rast gəlinirdi. Amma indi tək qadın və tək kişidən, yaxud qadın və uşaq, kişi və uşaqdan ibarət ailə tipi ilə rastlaşırıq. Yaxud vətəndaş nikahı ilə evlənmiş insanlardan ibarət ailə tipləri var.

Eynicinslilər də evlənib “ailə” qurur?!

Son vaxtlar Azərbaycanda da “qadın+qadın”, “kişi+kişi” ailə tiplərinə rast gəlinir. Artıq Bakıda bir neçə dəfə cinsi azlıqların toylarının olması barədə KİV-də xəbərlər oxumuşuq. Bu, Azərbaycan cəmiyyəti üçün tipik deyil. Ümumiyyətlə, Azərbaycan üçün daha çox “qadın+kişi” ailə tipi məqbul sayılır və bu tip daha çox inkişaf edib. Bunun özü də klassik tip deyil. Çünki həm əyalətdə, həm Bakıda çoxlu sayda qadın və kişilər başqa ölkələrdə işləyirlər, bu da klassik ailə tipinin parçalanmasına aparıb çıxarır. Bəzən 2-3 və daha çox il ərzində qadın uşağı ilə yaşayır, amma ata olmur. Yaxud kişi yaxın qohumlarının yanında uşaqlarını qoyur, özü tək yaşayır. Qlobal dövrümüzdə bu problemlər get-gedə aktuallaşır və son vaxtlar boşanmaların da sayı artıb. Bu da klassik ailə tipinin inkişafında və dəyərlərin saxlanması mənasında mənfi tendensiyalara səbəb olur.

Bəs müasir ailə modeli necə olmalıdır?

Normal qəbul edib-etməməyimizdən asılı olmayaraq, bu gün ailə modelində aşınmalar baş verir. Bunun qarşısını almaq üçün tarixdə və yaxın keçmişimizdə ən yaxşı ailə ənənələrimizi dirçəltməli, möhkəmləndirməliyik. Əvvəllər çoxuşaqlı, 5-10 uşaqly ailə modelləri daha çox idi. Üstəlik də, əvvəllər ailələr yaxın qohumların əhatəsində olurdular. Söhbət xala, bibi, dayı, əmi, baba, nənədən gedir. Amma indi bunların çoxu yoxdur. Artıq 80-ci illərin axırlarına yaxın bizdə yalnız ən uzağı 3 uşaqdan ibarət ailələrin sayı çoxalmağa başladı. İndi əksər uşaqların xala, bibi, əmi, dayı deyilən qohumları yoxdur. Bundan sonra daha böyük problemlərlə rastlaşacağıq. Çünki bu qohumluq anlayışları azalacaq. Evdə bir oğlan və bir qız varsa, onlar evlənəndə uşaqlarının xalası, yaxud dayısı, bibisi olmayacaq. Digər tərəfdən, demək olmaz ki, klassik Azərbaycan ailəsinin bütün dəyərləri idealdır.

Evlilik yaxşıdır... Amma boşanma da pis deyil

Bizdə boşanma əvvəl ictimai qınağa məruz qalıb pis hal sayılırdı, amma sonra psixoloqlar, xüsusilə sosioloqların araşdırmaları göstərdi ki, boşanmalar olmayanda ailədaxili zorakılığın gizlədilməsi baş verir. Bu da psixoloji problemlər yaradır. Çox vaxt gənclər ata-ana məsləhəti ilə evlənilər və psixoloji cəhətdən bir-birlərinə uyğunluqları nəzərə alınmır.

Son araşdırmalar göstərir ki, qadın və kişi münasibətləri, xüsusən ailə modelində 3 ildən artıq davam etməyib. Daha sonra ya uşaqlarla bağlı maraqlar və yaxud ailəni qorumaqla bağlı dəyərlər ailəni saxlayıb. İntim münasibətlərə bütün dünyada önəmli məsələ kimi baxılır. Bu münasibətlər də 3 ildən sonra ya zəifləyir, ya da adıləşir. Eyni zamanda ailə modelinin möhkəm qalmasında bir çox dəyərlərin yaşamasının və ictimai qınağın önəmli rolu var.

Əsas problem iqtisadi-sosial amillərlə bağlıdır. Boşanmalarla bağlı statistikaya baxanda məlum olur ki, yaranmış və dağılmış ailələrə əsasən iqtisadi məsələlər problem yaradır və ən qəribəsi budur ki, pulun həm az, həm də çox olması bu məsələlərdə önəmlidir. Pul az olanda kişi ilə qadın arasında münasibət kəskinləşir və bu da boşanmaya aparıb çıxarır. Yaxud ailəni saxlaya bilməyən kişi məcbur olur ki, Rusiyaya və ya digər yerlərə işləməyə getsin. Yaxud qadın karyera qurur və iqtisadi cəhətdən müstəqil olan kimi öz fikirlərini diktə etməyə başlayır ki, bu da ailənin dağılmasına aparıb çıxarır. Çünki mentalitetimizə görə, ailədə əsas söz sahibi kişidir. Bunun qarşısını, əlbəttə ki, dünyanın ən qabaqcıl sivil cəmiyyətlərində olan modelləri götürüb müqayisəsini aparmaqla və Azərbaycan cəmiyyəti üçün optimal modelləri ortaya qoymaqla ala bilərik. Amma bunun üçün böyük institutlar olmalıdır.

Hər ailənin psixoloqu olmalıdır

Mənim bildiyimə görə, bizdə ailəyə elmi yanaşma çox zəifdir, dünyanın hər yerində ailə psixoloqları deyilən

böyük bir mütəxəssislər ordusundan ibarət sistem var. ABŞ, Rusiya və digər ölkələri nümunə göstərmək olar. Bu ölkələrdə məktəb psixoloqundan tutmuş ailə psixoloquna qədər var. Əlbəttə ki, ailə modelinin möhkəmliyində bunlar böyük rol oynayır. Bəzən problemlərin olduğunu görürük, amma onları həll edib, müzakirə etmək əvəzinə qaçırıq atananın, qaynana-qaynatanın yanına. Əslində bu problemlər olanda psixoloq və psixanalitikə müraciət etmək lazımdır. Onlar ailənin qorunması ilə bağlı müəyyən bilgiler verə bilirlər. Mən milli ailə modelini inkişaf etdirməyin və onun qədim ənənələrinin yaşadılmasının tərəfdarıyam. Nə qədər qəribə olsa da, xaricdə yaşayan və hər ikisi azərbaycanlı olan ailələrdə milli adət-ənənələr və ailə modeli daha çox qorunur, nəinki indi müasir dövrdə Azərbaycanın özündə yaşayan ailələrdə.

İnternet, televiziya vasitəsilə evlilik uğurludurmu?

Bu gün telekanalların çoxunda ailə qurulması ilə bağlı müxtəlif verilişlər yayımlanır. Sosial şəbəkələrdə insanlar bir-birləri ilə tanış olub ailə qururlar. Onların içində mənim tanışlarım da var. Əlbəttə, onlar yüzfaizli xoşbəxt olurlar, real həyatda olduğu kimi, virtual və digər formalarda ailə quran insanlar arasında da problemlər yaşanır. Yeni texnologiyaların tətbiqinin tərəfdarıyam, amma unutmamalıyıq ki, biz azərbaycanlıyıq və öz dəyərlərimiz var. Ən yeni texnologiyalar insanlara xoşbəxtlik verməklə bərabər,

onlara b6y6k b6db6xtlikl6r d6 g6tir6 bil6r. Bunun da artıq bir çox iřartılarını g6r6r6k.

İnternetd6, sosial ř6b6k6l6rd6 sevgi oyunları, c6rb6c6r 6hvalatlar bař verir, bunun axırını is6 çox zaman qanla, bıaqlanma il6 bitir. Artıq 6lk6mizd6 bir ne6 bel6 fakt bař verib. G6l6c6kd6 k6tl6vil6ř6c6k bu c6r m6nfi halların qarřısını almaq 66n insanların intellektual s6viyy6sini qaldırmaq lazımdır. Bunun 66ns6 bizim milli ail6 m6na-sib6tl6rinin 6n yaxřı c6h6tl6rini m6asir z6man6nin stan-dartlarına uyunlařdırmaı t6klif edir6m...

IV

AİLƏ DƏYƏRLƏRİMİZƏ QIYMƏT VERSƏK, DÜNYADA TANINARIQ

Dünyada çox az ölkə tapılar ki, ona şairlər diyarı, poeziya məkanı, böyük sənətkarlar yetişdirən məmləkət adı versinlər. Belə ölkələrdən biri də Odlar diyarı sayılan, Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın, İslam sivilizasiyası ilə xristian mədəniyyətinin sərhədlərində yerləşən Azərbaycandır. Azərbaycan həm də ailə dəyərlərinin ciddi qorunduğu bir ölkə olaraq tanınır. Əgər əlimizin altında xəritə varsa, ona diqqətlə nəzər salsaq, görərik ki, qədim – bütöv Azərbaycan həmişə dünyanın aparıcı sivilizasiyalarının mərkəzində durub. Oda pərəstişliyin bünövrəsi də burada qoyulub, Zərdüş peyğəmbərin atəşpərəstliyi vahid allahlığa çevirməyi də. İstər ilkin xristianlığın sürətlə yayılması, istərsə də böyük İslam mədəniyyətinin zənginləşməsi məhz Azərbaycanımızla bağlıdır.

Dünyada elə bir millət də tapmaq çox çətindir ki, ailə dəyərləri ilə yaşayan insanların həyatı bütövlükdə poeziya ilə əhatələnsin: azərbaycanlı doğulanda – bayatı ilə qarşılır, evlənəndə nəğmələrlə təbrik edilir, həyatdan köçəndə də mərsiyələrlə – ağıllarla yola salınır.

Azərbaycan milli bədii söz sənəti kimi, kökləri qədimlərə çıxan poeziyası da bu təsirlərə görə həm açıq, həm sinkretik, həm də qlobal kulturoloji hadisədir. Bunu biz miladdan əvvəlki Qobustan qayalarına həkk olunmuş ilkin qayaüstü poetik rəsmlərdə də, xalqın lirik geninə çevrilmiş

bayatılarda da, dini baxışlarının toplusu olan «Avesta»da da, ədəbi-bədii fikirlərin cəmi kimi qiymətləndirilən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da görürük, eyniliklə qədim türkcəmizdə, ərəbcə, farsca, çağdaş azərbaycanca, daha sonralar rusca, ingiliscə və başqa dillərdə yaradılan ədəbi-bədii nümunələrdə də müşahidə edirik. Daha peşəkar baxışla nəzər salsaq, Qədim Şərq, türk, Azərbaycan, yunan, ərəb, İslam, Avropa, Qərb, Rusiya, keçmiş sovet, eləcə də dünyanın modern ədəbi-poetik texnologiyalarının tələblərinə cavab verən zəngin ədəbi irsin də biz araşdırıcılara yuxarıdakı kulturoloji mülahizəni yürütməyə imkan yaratdığını görürük.

Müqayisəli-tarixi metodla Azərbaycan, deməli, həm də Şərq və Qərb – dünya ailə-məişət əlaqələrini tədqiqə cəlb edəndə görürük ki, bu kulturoloji hadisə çox mürəkkəb və ənənəviliyini qoruyub saxlamaqla, həm də istənilən zaman üçün moderndir – yenilikdir.

Ailəni, qarşılıqlı sevgini ictimai-sosial model kimi təsvir edən dünya ədəbiyyatının böyük korifeyi Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq enerjisində bunu daha aydın görürük. Dövrünün qədim yunan, Roma, xaçpərəstlik, atəşpərəstlik, fars, türk, ərəb və Azərbaycan ədəbi-poetik, mədəni-fəlsəfi düşüncəsini özünün ölməz “Xəmsə”sində – beş mənzum romanında, həmçinin, divanındakı lirik-poetik nümunələrdə ustalıqla bəşəriyyətin kulturoloji irsinə çevirən ulu Nizami həm öz çağında, həm də indiyə qədər mədəni məkana qədəm qoyan mütəfəkkirlərin yaradıcılığında bu irsi bəşəriyyətin etik və ailə dəyərlər

sisteminə çevirib. Avropa ədəbiyyatının klassiki sayılan İohanq Höte özünün “Qərb-Şərq divanı”nda bunu çox incə nüanslarla verir...

XIX yüzilliyə qədər yaxın və uzaq xalqların elmi-fəlsəfi söz sənətinə təsiredici enerjisiylə seçilən Azərbaycan düşüncə texnologiyası o dövrdən başlayaraq artıq öz istiqamətini dəyişməyə və üzünü Avropa həyat tərzinə, düşüncəsinə tərəf tutmağa başladı. Rusiya, İran və Osmanlı imperiyaları arasındakı qlobal savaqlar nəticəsində parçalanaraq üç yerə – Güney, Quzey və Qərbi Azərbaycana bölünmüş məmləkətimizdə məhz bu dövrdən başlayaraq bütün sahələrdə olduğu kimi, ailə dəyərləri sistemində də avropalaşma prosesi getdi. Bu ümummilli hadisə aralıq sivilizasiya və ya mədəniyyətlərin sərhədində yerləşən, Rusiya imperiyasının əsarətində olan Şimali Azərbaycanda özünü daha kəskinliklə büruzə verdi. Avropa ailə dəyərləri bizim cəmiyyət üçün naməlum olsa da, yad deyildi: ən azı ona görə ki, bu dəyərlərin formalaşmasında Azərbaycan insanı və məmləkəti birbaşa iştirak etmişdi.

Yada salmaq pis olmazdı ki, vaxtilə qədim yunan, Roma və ilkin xaçpərəstlik dövrünün ən dəyərli ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi əsərləri məhz əslən Azərbaycandan olan, dövrün böyük elm adamları tərəfindən elmi ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş ərəbcəyə tərcümə edilmiş, alimlərimiz bu elmi-intellektual bazanın yaradılmasında birbaşa iştirak etmiş, əsərlərini bu dildə yazan çoxsaylı türk-azəri ustalarının böyük zəhməti sayəsində bu biliklər həm də Avropaya ötürülmüşdür. Sözsüz, tərcüməylə yanaşı, bu ağır

intellektual-kulturoloji zəhmətə qatlaşanların mütərəqqi fikirləri, çoxsaylı elmi qeydləri, izahları, hətta müstəqil əsərləri İntibah dövrü Avropa ədəbi-mədəni, elmi-fəlsəfi düşüncəsinin, çağdaş Qərb sivilizasiyasının humanitar dəyərlərinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Odur ki, estetik genində Azərbaycan milli düşüncəsinin genetik kulturoloji izləri yatmış Avropa sivilizasiyası ilə toqquşanda Azərbaycanda yeni və maraqlı bir mədəni proses başladı.

Əgər bütün bunları unutmasaq və sivil beynəlxalq elmi-mədəni ictimaiyyətin diqqətinə çatdırsaq, qlobal dünyada öz yerimiz, layiqli mövqeyimiz olacaq...

Bütün sahələrdə olduğu kimi, ailə münasibətlərində də millilik dövrünün bitdiyini hamımız yaxşı anlasaq da, onun yeni, modern fəlsəfəsi heç vaxt itmir: o, sadəcə, formasını dəyişir, yeni texnologiyalara uyğunlaşır. Azərbaycan ailəsinin modern formasının sərhədlərini axtarıb tapmaqda isə bizə klassik bilgilərlə yanaşı, yeni dəyərlər sistemi də yardımçı ola bilər...

V DÖVLƏTÇİLİK TARİXİMİZDƏ MİLLİ AİLƏ MODELİ

Tarixən də, indinin özündə də müxtəlif peşə sahiblərinin, geniş dünyagörüşlü insanların ailə təcrübəsi gənclərə əsl nümunədir. Belə insanların məşhur ailələrin üzvləri olması isə onların həyatlarının, bir-birinə və övladlarına olan münasibətlərinin hər zaman bir örnək kimi qəbul edilməsinə səbəb olur...

Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin tariximizdə silinməz iz qoyan nəsil şəcərəsi, eləcə də özünün nümunəvi ailə tarixçəsi, onun müqəddəs ocağının davamçıları – Prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın ailəsi də cəmiyyətimizə, xüsusən də gənclərimizə böyük örnəkdir. Tarixi xidmətlərinə görə bütün dünyada layiqli hörmət və böyük nüfuz qazanmış Heydər Əliyev siyasi aləmdəki uğurlarının arxasında hər zaman ailəsinin dayandığını bildirirdi. Söz yox ki, nəhəng şəxsiyyətlərin arxasında böyük qadınlar dayanır. Ulu öndər Heydər Əliyev öz xatirələrində qeyd edirdi: "...Gənc yaşlarımdan mənim həyatım dövlət işi ilə bağlı olubdur. Mən bütün həyatımı buna sərfləmişəm və bu gün də bu yolda çalışıram. Bu yolda mənim həmişə səmərəli, müvəffəqiyyətlə çalışmağымda, hesab edirəm ki, ailə vəziyyətimin rolu böyük olub. Zərifə xanım kimi həyat yoldaşım olduğuna və o, ailəmdə çox yüksək mənəvi mühit yaratdığına görə mən

xoşbəxt olmuşam. Həyatımın bütün dövrlərində işlə məşğul olduğuma görə ailə məsələlərinə fikir verməyə vaxtım olmayıb. Bunların hamısı Zərifə xanımın üzərinə düşüb və o da bu vəzifəni şərəflə, sədaqətlə, çox böyük məharətlə yerinə yetirib...”

Çağdaş dünyanın global problemlərindən biri də sosial-mənəvi, mədəni-milli mühitin saflığının qorunmasıdır. Bu baxımdan ailə istər şəxsiyyət, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyəti artmaqda olan ümumbəşəri dəyər, mədəni irs, əxlaqi norma və qaydaların ötürücüsü rolunu oynayır. Bir sıra alimlər təsdiq edir ki, dövrümüzdə insanların ailəyə olan tələbatı azalmışdır, ailə sivilizasiyanın təsiri altında birgəyaşayışın liberal formalarına doğru təkamül edir. Lakin bir çox sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, əksinə, müasir insan üçün ailənin, uşaqların, evin, maddi rifah halının, asudə vaxtın dəyərləri çox artmışdır. Günümüzün də bəşəriyyətin diqqətində olan bu problemlə bağlı müxtəlif müzakirələr aparılır, çağırışlar edilir...

Hər zaman belə olubdur ki, istənilən bir xalqın, yaxud millətin tarix səhnəsində varlığı onun doğma dilinə, milli adət-ənənələrinə, özünə məxsus etnik mədəniyyətinə sıx bağlılığından asılıdır. O cəhətdən Azərbaycan xalqının çox gözəl və zəngin milli ailə ənənələri, məişət sistemi var. Həmin ailə ənənələri sədaqət, qarşılıqlı məhəbbət, dürüstlük, valideynə, böyüyə hörmət, tolerantlıq kimi zəngin və çoxşaxəli xüsusiyyətlərə malikdir.

Fasilələrlə 1969-cu ildən Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrlərdə çoxuşaqlı və aztəminatlı, eyni

zamanda müharibə və əmək qəhrəmanlarının ailələrinə xüsusi qayğı göstərən, onların övladlarının təhsilini nəzarətdə saxlayan, ailə münasibətlərini son dərəcə yüksək dəyərləndirən Heydər Əliyev hesab edirdi ki, cəmiyyətdəki qarşılıqlı münasibətlərdə olduğu kimi, ailədə də hər bir insan özünəməxsus statusa, qayda-qanuna, əlaqələrə və prinsiplərə riayət etməlidir. Hər bir ailə üzvü öhdəsinə düşən funksiyaları yerinə yetirməli, ailənin rifahı üçün bacardığını etməli, ailə üzvlərinə hörmət və qayğı göstərməli, ailənin sevincini və kədərini birgə yaşamalı, bu sahədə mövcud olan ümumi ənənə və qaydalara sadıq olmalıdır. Axı dövlətin kiçik modeli – forması sayılan milli ailə olmasa, cəmiyyət də inkişaf edə bilməz. Prezident İlham Əliyev də Ümummilli liderimizin bu tarixi missiyasını davam etdirərək Azərbaycan ailə ənənələrinin qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət ayırır.

Sözün hər mənasında müstəqil dövlətimizin ali sənədinin – Konstitusiyanın müəllifi olan Heydər Əliyev burada ailənin mahiyyətini, ailə üzvlərinin vəzifə və hüquqlarını da xüsusi maddələrlə müəyyən etmişdir. Eləcə də 2000-ci ildə Ailə Məcəlləsinin qəbul olunması nəticəsində ailə üzvlərinin digər hüquq və vəzifələri ilə yanaşı, mülki hüquqları da təsbit olunmuşdur. Ailə üzvlərinin sağlamlığı, xüsusilə ana və uşaqların sağlamlığının mühafizəsi çox önəmli məsələlərdir.

Heydər Əliyev ailədə sağlam uşaqların doğulması, eləcə də narahatlıq doğuran məsələlərdən biri kimi qan qohumluğunun qarşısının alınması istiqamətində xüsusi

fəallıq göstərir, tibb işçilərinə göstərişlər verir və ən müxtəlif səviyyələrdə müzakirələr aparırdı. O, 1995-ci ildə Respublika Ailə-Sağlamlıq Mərkəzinin açılışında çıxış edərkən qan qohumluğu evliliyi və onun fəsadları barədə deyirdi: "...Bizim xalqımızın, millətimizin həm fiziki, həm zehni cəhətdən sağlamlığı üçün yaranan problem qohumların bir-biri ilə ailə qurmasıdır. Təəssüf ki, bu, bizim millətimizin, xalqımızın qədimlərdən qalmış ənənəsidir. Biz ənənə və adətlərimizin çoxuna hörmət bəsləyirik, onları inkişaf etdiririk və inkişaf etdirməliyik. Amma o adətlər, o ənənələr insan üçün, cəmiyyət üçün zərərlidirsə, biz onlardan xilas olmalıyıq, imtina etməliyik. Bax, bu adət-ənənələrdən biri də keçmişdən bizə miras qalmış, millətimizə xas olan adət – qohumların evlənməsi, ailə qurmasıdır. Siz, tibb işçiləri və alimləri bunun həm ailələr üçün, həm də, ümumiyyətlə, millətimizin gələcəyi üçün nə qədər zərərli olduğunu bilirsiniz. Amma nədənsə bu sahədə ciddi tədbirlər görülmür. Belə bir adət-ənənənin zərərli olduğu insanlara çatdırılmır, izah edilmir, bu sahədə lazımı profilaktik işlər, yəni izahat işləri aparılmır. Məhz bunların nəticəsində, – yəqin ki, siz bu sahədə tədqiqatlar aparmısınız, bilirsiniz, – çox adamlar anadangəlmə şikəst olur, yaxud əqli cəhətdən inkişaf etmir. Belələri yaşasalar da, fiziki cəhətdən çatışmazlıq onları həmişə incidir”.

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva qadınların problemlərinə, onların ictimai həyatda aktiv rolunun təmin edilməsinə böyük qayğı ilə yanaşır.

Məhz "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" qanunun qəbul olunmasında Mehriban xanım Əliyevanın xüsusi təşəbbüsü olmuşdur. Azərbaycanın tərəqqisi və xalqımızın rifahı naminə Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin irsindən bəhrələnərək, genişmiqyaslı proqram və layihələrin reallaşmasına dəstək üçün yaradılan Heydər Əliyev Fondu bu missiyanı şərəflə həyata keçirir. Artıq 10 ildən çox fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Fondu təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, elm və texnologiya, ekologiya, sosial və digər sahələrdə müxtəlif layihələri reallaşdıraraq yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal iştirak edir, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına öz töhfəsini verir...

Görkəmli ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyev ailədaxili münasibətləri cəmiyyətdaxili münasibətlərin güzgüsü hesab edir, bu prinsipləri özünün siyasi təcrübəsində də tətbiq etməyə çalışırdı. Bu baxımdan o, ailədə və cəmiyyətdə xüsusi yeri olan qadın və uşaqların hüquqlarının müdafiə olunmasını zəruri hesab edirdi. O deyirdi: "Qadınlar dövlətimizin, dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin, bugünümüzün, gələcəyimizin dayağıdır". Qürurla qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan ailəsində qadının yeri və rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan qadını yeni nəslə dünyaya gətirmək, onu tərbiyə etmək, vətənə layiq böyütmək kimi çox vacib bir vəzifəni yerinə yetirməklə bərabər, ailənin möhkəmliyi və bütövlüyünün qorunması məsuliyyətini də könüllü surətdə daşıyır. Bizim qadınlarımız istənilən sahədə uğur qazanmaqla yanaşı, çox gözəl ailə sahibi olmağı və vətənə layiqli vətəndaşlar yetişdir-

məyi bacarırlar. Azərbaycan qadını öz fəaliyyətini maarifçilik və xeyriyyəçilik ideyalarının yayılmasından başlayaraq, mədəni, dini, milli-mənəvi dəyər və ənənələri də nəzərə almaqla davam etdirir. Bu qadınlar bütün tarixi dövrlərdə ictimai həyatda fəal iştirak edərək, cəmiyyətimizin inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Onların arasında görkəmli dövlət, elm, mədəniyyət və ictimai-siyasi xadimlər vardır. Qadınların cəmiyyətdəki yeri və rolunun mühüm göstəricisi onların müxtəlif dövlət vəzifələri tutmaları və ümumiyyətlə, aktiv əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmalarıdır. Hal-hazırda qadınlarımız dövlətin yaratdığı bütün imkanlardan istifadə edirlər. Sərbəst təhsil almaqla, fiziki hazırlıqlarını inkişaf etdirməklə, peşəkarlıq səviyyələrini artırmaqla yanaşı, qadınlar həm də ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak edərək cəmiyyətin qurucusuna çevrilirlər. Xüsusilə savadlı, yüksək səviyyəsi və dünyagörüşü olan qadın həm də sağlam cəmiyyət, gələcək deməkdir.

Milli ailə dəyərləri və adət-ənənələrimiz.
Milli bəşəri ailə dəyərləri

Sivilizasiyaşünasların vurğuladığı kimi, hər bir xalqın ən böyük sərvəti onun milli-mənəvi dəyərləri, bu dəyərlərdən formalaşan adət-ənənələri, məişət-mədəniyyət formaları, ailə modelləridir. Aydın məsələdir ki, hansı xalqın milli dəyərləri ümumbəşəri dəyərlərlə üst-üstə düşürsə, sivilizasiya tarixi də onları qəbul edir. Fəqət, lokal – regional etik normalar var ki, ümumbəşəri səciyyə daşımır.

Nümunə kimi göstərə də bilərik. Bir çox Afrika, yaxud Latin Amerikas xalqlarının adət-ənənələrində həddən artıq açıq-saçıqlığa yol verilir ki, bu da başqa millətlər, toplumlar üçün məqbul sayıla bilməz. İslam ölkələrində istifadə olunan qadın geyimləri Qərb cəmiyyətləri üçün insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması faktı kimi qəbul edilir. Belə təzadlı faktları əks etdirən nümunələr çoxdur, onların sayını nə qədər istəsən, artırmaq mümkündür. O mənada sivilizasiyalar tarixində yalnız dünya xalqlarının birlikdə mənimsədiyi ortaq dəyərləri optimal göstərici kimi qəbul etmək mümkündür. Söhbət elə dəyərlərdən gedir ki, onlar konkret şəxslərin, etnik qrupların, cəmiyyətlərin, ideologiyaların maraqlarına deyil, bəşəriyyətə xidmət edirlər.

Hər bir dünya xalqının mədəniyyətində eyni dərəcədə ailəcanlılıq, əməksevərlik, ədalət, səxavət, mərhəmət kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər tərənnüm olunmalıdır. Amma tarixdə də, elə zəmanəmizdə də bəzi xalqların mədəniyyət nümunələrində, ideologiyalarında milli qəhrəmanlıq adı altında başqa millətlərə qarşı aqressiya təlqin olunur. Bunlardan faşizmi, qatı millətçiliyi, fanatizmi, dini ayrı-seçkiliyi, təriqətçiliyi və s. göstərmək mümkündür ki, bunlar da həm məhəlli münaqişələrə, həm də dünya müharibələrinə səbəb olub. Belə bir nəticəyə gəlinib ki, ilkin mərhələdə müdrik insanların yaratdıqları mənəvi dünyagörüşlər onların mənsub olduqları xalqın milli-mənəvi dəyərlərini əsasını təşkil edib. Sonradan ictimai-siyasi quruluşların, yad ünsürlərin təsiri nəticəsində həmin dəyərlər istər-istəməz dəyişikliklərə məruz qalıb. Bir sıra

hallarda bu, mənəviyyatın zənginləşməsinə xidmət edib, bəzi hallarda isə pis vərdiş kimi mənimsənilib və sonradan adət-ənənə kimi təqdim olunub.

Azərbaycana islam gələndən sonra cəmiyyətdə yanlış olaraq çoxarvadlılıq adət kimi qəbul olunmağa başladı, hətta müvəqqəti dini nigah – kəbin sayılan siğələrə mənəvi don geyindirildi. Söz yox, kökü tarixin dərinliklərinə gedən milli-mənəvi dəyərlərimiz daxilən arınaraq öz ilkin saflığını qoruyur. Zəmanəmizdə də mənəviyyatımızın əsasını yüksək insani keyfiyyətlər – milli ailə dəyərləri sistemi, qadına, anaya xüsusi sayğı kimi ciddi bəşəri-əxlaqi adət-ənənələr, dəyərlər təşkil edir, çünki onlar genetik yaddaşımızda möhkəm qorunub saxlanılır və nəsildən-nəslə ötürülür. Tarixi yaddaşımızın ən etibarlı daşıyıcısı isə tarixən digər xalqlara örnək olan təməli ülvü duyğular, namus, qeyrət, yüksək vicdani əsaslar üzərində qurulan milli Azərbaycan ailəsidir. Dünyada bizimlə bərabər başqa xalqlar da yaşayır: onların ailə dəyərlərinə nəzər salsaq, qazandığımız tarixi nailiyyətin dəyərini lazımınca anlayarıq.

Milli ailə dəyərləri: toylarımız

Bədii və tarixi əsərlərdən də məlumdur ki, Azərbaycan ailəsi tarixən zəngin adət-ənənələrə malik olub. Əsrlərin sınağından çıxan bu adət-ənənələr indinin özündə də cəmiyyətdə və insan həyatında mühüm rola malikdir. Bəli, məhz adət-ənənələrimizin saflığının nəticəsidir ki, ölkəmizdə qurulan ailələr möhkəmliyi və mükəmməlliyi ilə

başqa cəmiyyətlərin ailə ittifaqlarından seçilir. Bütövlükdə götürdükdə, ailə dəyərləri məsələlərində milli və etnik adət-ənənələrin rolunu danmaq mümkün deyil.

Bu mühüm amili şərtləndirən bir sıra faktorlar var: bizim cəmiyyətdə valideynlər övladının təlim-tərbiyəsindən tutmuş onun fərd olaraq hərtərəfli yetişməsi, təhsil alması və cəmiyyət üçün layiqli şəxsiyyət kimi formalaşmasında özünəməxsus rol oynayırlar: bəzi hallarda fərdin inkişafına əngəl törətsə də, ailə bağlarının möhkəmlənməsində, sosiallaşmada – yardımlaşmada bu cəhətlərin məxsusi rolu var. Çox sayda azərbaycanlı valideyn övladının xoşbəxt olmasına çalışır və bu yöndə üzərində böyük məsuliyyət hiss edir: məhz bunun nəticəsidir ki, milli ailəmizdə hər zaman böyük-kiçik yeri tanınıb, böyüyə yüksək hörmət mühiti olub. Sadalanan bu xüsusiyyətlər bir çox ölkələrdə olduqca zəif inkişaf edir, yaxud bizdə olduğu qədər bir-birini tamamlamır, mükəmməl halda deyil.

Azərbaycanda olan nigah mərasimləri – toy-düyün adətləri, qohumluq modelləri dünyanın çox az sayda xalqlarında mövcuddur. Milli ailənin təməli qoyulan toylarımız əksər qohum-əqrəbanı, tayfa və nəslə bir araya gətirir, məişət hadisəsindən çox mədəni-sosial fakta çevrilir. Toy və ailə dəyərləri qohumluq əlaqələrinin dayanıqlığını saxlamaqla yanaşı, həm də o münasibətlərin daha da möhkəmlənməsinə təkan verir: elçilikdən başlamış, ta əsas toy mərasiminə qədər qohumların bir araya gəlib yaxından ünsiyyət qurmasına gözəl şərait yaradır, bu isə, öz növbəsində, qohumluq əlaqələrinin itməsinin qarşısını alır.

Xalqımızın toy adət-ənənələrinin yaxşı tərəfi həm də ondan ibarətdir ki, qohum olan tərəflərin bir-birini yaxından tanıması, bunun nəticəsində uğurlu izdivacın qurulması üçün şərait yaradır. Toydan əvvəl şərti olaraq bir sıra prosedur mərhələsinin olması tərəflərə düzgün seçim imkanı yaradır. Çünki toya qədər bir sıra mərhələlərin (ad etmə, kişi və qadın elçiliyi, nişan və s.) keçilməsi vaxt etibarilə doğru-düzgün qərar çıxarmağa və seçim etməyə imkan verir.

Xalqımızın başqa bir gözəl adəti də var: müasir dövrün psixoloqlarını, ailə məsləhətçilərini əvəzləyən valideyn və ağsaqqal xeyir-duası alan cütlüklərin qurduğu ailə uzunömürlü və ruzili olur. Ata-ana övladının nailiyyətlərinə sevinir, nöqsanları üzə çıxanda isə üzülür və onun aradan qaldırılması istiqamətində ciddi şəkildə çalışır, çünki ailəsi üzərində daim valideyn məsuliyyətini hiss edir: bütün bunların qarşılığında övladlar da üzərlərinə düşən borcu yerinə yetirməyə çalışırlar. Başqa sözlə, valideynlər də ardıcıl olaraq öz üzərlərində övladlarının məsuliyyətini hiss edirlər. Bu müqəddəs məsuliyyətin nəticəsidir ki, Azərbaycanda kimsəsizlər və qocalar evində olan yaşlıların sayı başqa dövlətlərlə müqayisədə çox aşağıdır. Bu ciddi faktın özü bir daha sübut edir ki, Azərbaycan ailəsində valideyn, eləcə də övlad məsuliyyəti institutu möhkəm əsaslar üzərində bərqərarlıdır.

Sadalanan bu kimi ülviləşdirilmiş dəyərlər Azərbaycan ailəsinin təməl prinsiplərinin daha sağlam əsaslar üzərində möhkəmlənməsinə xidmət edir və bu cəhətlər həm

də Azərbaycanda boşanmaların sayının azalmasına, eyni zamanda mükəmməl ailə modelinin ortaya çıxmasına xidmət edir. Azərbaycanın milli ailə modelini bir sıra xarici ölkə vətəndaşları özləri üçün örnək hesab edir və mümkün qədər bundan bəhrələnməyə çalışırlar, çünki ailə məsələlərində adət-ənənələrimiz ciddi sosial-etnik əhəmiyyətə malikdir. O cür milli sistemin formalaşması, təbii ki, əsrlərdən bəri xalqımızın milli dəyərlərindən süzülüb gələn adət-ənənələrin bəhrəsidir. Zaman sübut etdi ki, Azərbaycan ailəsinə təsir göstərən adət-ənənələr qısamüddətli əsaslara söykənmir, xalqımızın öz milli ruhundan qaynaqlanan mənəvi duyğudur.

Ölkəmizdə hər zaman ailə öndə gələn müqəddəs dəyərlər sistemi sayılıb, ona görə də bu müqəddəs dəyərlərin mühafizə olunmasında, milli-mənəvi dəyərlərimizin bizim üçün yazılmamış qanunları çərçivəsində, hətta dövlətçiliyimizin belə bütövlənməsinə xidmət göstərən cəhətlər çoxluq təşkil edir. Milli ailə dəyərləri sistemində Azərbaycan xalqının etnik kimliyində birmənalı olaraq adət-ənənələrin dayanıqlı rolu öz əksini tapır. Ailənin uca, əziz, müqəddəs tutulması, bütün dəyərlərin fəvqündə durması onun möhkəmliyinə, dayanıqlığına aparıb çıxarır. Xalqımızın milli yaddaşında ailənin mühafizə olunmasında, bütöv bir müqəddəs ocaq anlamında tanıtılmasında tarixi dəyərlərimizin qorunmasının böyük əhəmiyyəti var. Ailə dəyərləri, adət-ənənələrimiz bir-birilə sıx bağlıdır, onları biri digərindən ayrı təsəvvür etmək doğru olmazdı. Cəmiyyətimizin sağlam təməlini təşkil edən ailənin rolunun

böyük olması ilə yanaşı, milli adət-ənənələrin də, dəyərlərimizin də rolu müstəsna əhəmiyyətlidir. Milli ailə ilə bağlı olan adət-ənənələrimizin dağılma təhlükəsi, aşınması, deqradasiyaya məruz qalması cəmiyyətə də öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Son vaxtlar ictimaiyyətimizdə müəyyən yanlış təsəvvürlər formalaşmış: bəziləri elə hesab edir ki, qloballaşma şəraitində baş verənlərdən qaçmaq mümkün deyil, müasir dəyərləri tam əxz etmədən, milli təfəkkür tərzimizdən keçirmədən, ənənələrimizə tam uyğunlaşdırmadan qəbul etmək lazımdır. Bunun nəticəsində bizdə ailə münasibətlərində müəyyən problemlər ortaya çıxıb, tarixən formalaşan dayanıqlı ailə modeli dağılmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Bu sadalanan amillər bütöv halda cəmiyyətimizdə bir sıra xoşagəlməz tendensiyalara aparıb çıxarır. Söz yox ki, bu cür meyillər, yanlış təfəkkür tərzi pis nəticələr verir: belə milli məsələlərdə son dərəcə həssas və diqqətli olmalıyıq. Belə zərərli vərdişlərin cəmiyyətdə dərin kök salmasına imkan verilməməli, bu məsələlər bizim ictimaiyyəti, dövlət qurumlarının nümayəndələrini, ziyalıları düşündürməlidir.

Qloballaşmanın dəyişdiyi ailə dəyərlər sistemi

Belə bir məntiqli fikir var ki, ailə mənsub olduğu xalq, millət haqqında müəyyən fikirləri formalaşdırır, həm də milli-mənəvi dəyərlərin təcəssümü, daşıyıcısıdır. O mənada sağlam ailə inkişaf etmiş cəmiyyətin mərkəzində durur, başqa sözlə, toplumun, dövlətin əsasını sağlam

ailələr təşkil edir. Qloballaşma və modernləşmə dövründə valideynlərin bu xüsusda üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür: milli ailələr texnoloji və iqtisadi inkişafın, xüsusilə qloballaşmanın gətirdiyi problemlərin müxtəlif təsirlərinə məruz qalırlar.

Çağımızda Avropa və Qərb cəmiyyətində müşahidə olunan müxtəlif mənfi dəyişikliklər mənəvi-əxlaqi cəhətdən də dəyərlərin itirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu zərər nəticəsində yox olan dəyərlərin kompensasiyası adına dünya xalqlarının bəziləri artıq ailə institutunu bir dəyər sistemi olaraq deyil, böyük mənada maddiyyat – investisiya vasitəsi kimi qəbul etməyə başlamışlar. Planetar miqyasda ailə həyatı zamanla ortaya çıxan innovasiyaların təhdidi altına girməkdədir: texnologiyanın inkişafı, millətlərin rifah səviyyəsinin yüksəlməsi, fərdiliyin artması, mənəvi dəyərlərin zəifləməsi kimi faktlar ailə həyatının təməlini təsir altına almışdır.

Demoqrafik məsələlər – əhalinin təbii yolla artımı, Qərbdə ümumi bir problem olması, ailəşünaslıq elminin ailə quruluşunun cəmiyyətdə mövqeyi mövzusunda bilgilər verə bilməməsi danılmaz faktdır. Bu gün uzunömürlü, sağlam ailə modeli hazırlaya bilməyən, gender məsələsini qabardaraq qadınlarını karyerist edən Avropa indi onları ailəyə bağlamaqda çətinlik çəkir. Avropa və Qərbin sağlam, möhkəm ailə sistemi yaratması üçün Şərq xalqlarının, müsəlman cəmiyyətlərinin ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, əxlaqi normalarını mənimsəməsi, tədqiqi, öyrənməsi və tətbiq etməsi dövrümüzün qaçılmaz amillərindəndir.

Azərbaycan cəmiyyətinin ən önəmli dəyəri başqasını xoşbəxt etməyə əsaslanır: şəxsi azadlıqdan, individualıqdan imtina edib ailə üzvlərinin, qohumların xoşbəxtliyini hədəfləməyə istiqamətlənir. Bizim milli ailə dəyərlərimizin əsasında da bu durur: başqalarını özündən çox sevmək və yaxınlarını – əzizlərini özündən çox düşünmək. Ailənin təməli düzgün qurularsa, onun dağılmaq təhlükəsi az olar.

“Ailə qurarkən hansı şərtlər önəmlidir?” problemi ətrafında araşdırmalar aparan tədqiqatçılar bildirirlər ki, ailə kişi və qadın arasında olan, daha sonra onların dünyaya gətirdikləri övladlara yönələn ülvəi sevgi üzərində qurulmalı, fərdi xoşbəxtlik ümumi mənfədən üstün olmamalıdır. Zəmanəmizdə isə nikaha daxil olan tərəflərin intellekt və dünyagörüşlərində ümumilik olmalı, mədəni səviyyələri üst-üstə düşməli, ictimai-sosial statusları, iqtisadi durumları uyğun olmalıdır. O da sirr deyil ki, sevgi zamansız və plansız olduğu üçün hər kəsin ailə həyatı məhəbbət üzərində qurulmur: lakin birgəyaşayış dövründə rəğbət, dərin hörmət hissi bütünləşərək ailə dəyərinə, sevgiyə çevrilir. Möhkəm əsaslar üzərində qurulmuş, uzunömürlü, sağlam ailənin qurulması üçün kişinin və qadının həyata baxışları, mədəni səviyyələri bir-birini tamamlamaqla yanaşı, tərəflər arasında məsuliyyət və sayğının mövcud olması vacibdir. Buna görə də bəzən sevgi ilə cazibə, ehtiras hislərini ayırd edə bilməyən gənclərin nikahının ömrü qısa olur.

Əlbəttə, əsl ailə qurmaq da, onu dağıtmaq da çətin məsələ deyil, lakin onu həyatın sınaqlarından keçirib yaşatmaq çətin və şərəfli vəzifədir. Hər bir insanın həyatında mühüm

mərhələlərdən sayılan evlilik mahiyyət və keyfiyyət etibarilə həm də ciddi ictimai-sosial məsuliyyət tələb edir axı, hansısa ailənin parçalanması mənəvi və ictimai dəyişikliklərə səbəb olur. Belə münafişəli durumda isə böyük acını birgə yaşarılıqda dünyaya gəlmiş uşaqlar çəkir. Sözsüz, egoizm və fərdi xoşbəxtlik hissinin ümumi mənafeədən üstün tutulması boşanmaya səbəb olan mənəvi bəla sayılır.

Azərbaycan cəmiyyətində bəzən modern görünüşlü, lakin köhnə tərəkürlü gənclər nikaha girdikdən sonra (ailənin məhəbbət üzərində qurulmasına baxmayaraq) qadına qadağalar qoyur, onun özünü qəbul etdiyi halda illər boyu öyrəndiyi sənətini, peşəsini qəbul etmir, işləməyə, cəmiyyətə fayda verməyə imkan yaratmırlar. Bir-birini bəyənib rəsmi nikah bağlayan, ailə quran gənclərdə sonralar belə simptomların yaranmaması üçün tərəflərin həyata baxışlarında, dünyagörüşündə ümumilik, demokratik düşüncə tərzi, mədəni səviyyə, hörmət və qayğı kimi mənəvi keyfiyyətlər yüksək olmalıdır.

Qloballaşma zamanında ağıllarına Qərbdən gələn müxtəlif mənfi tendensiyanın yeridildiyi gənc şəxslər heç vaxt unutmamalıdırlar ki, insan həm də sosial-ictimai, mədəni varlıq hesab olunur, onun dünyaya gəlməsi, fərd kimi yetişməsi üçün isti bir ailənin mövcudluğu mütləqdir. Fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi üçün də ailə ilkin mərhələdir: insansa yaşadığı cəmiyyətin dəyərlərinə hörmət etməlidir.

Tarixən də belə olub, indinin özündə də elədir: Azərbaycan ailəsində kişi başçı, ailənin iqtisadi dayağı sayılır, o, qərarverici, idarəedici, nəzarətedici kimi funksiyaları yerinə

yetirir. Amma ailədə əsasən məsuliyyətin ağırlığı qadının çiyinlərinə düşür: xanımların dözümlü və müdrikliyi ailəni qoruyur. Azərbaycan qadını bu milli xüsusiyyəti – güzəştə getmək bacarığı, fədakarlığı ilə dünya və Avropa qadınından çox fərqlənir.

Milli ailə dəyərlərimizi xarakterizə edərkən burada övlad sevgisinin xüsusi önəm daşdığını görürük. Azərbaycan ailəsində övlada olan sevgi, bəlkə də, dünyanın heç bir xalqı ilə müqayisə olunmayacaq qədər güclüdür. Bir daha təkrarlamağa məcburuq ki, Azərbaycan ailəsinin uzunömürlülüyünün əsas səbəblərindən biri də budur. Ailənin uzunömürlü olması üçün maddi elementlərin heç biri daimi deyil, ailənin gerçək bir ailə olması üçün burada mənəvi dəyərlərin hakim olması mütləqdir.

Ailə birgə yaşayışın ilk modeli olaraq xoşbəxtlik qaynağı, millətin həyatı baxımından müqəddəs bir dəyər və təməldir: onun düzgün qurulması, bu dəyərin yaşadılması üçün müasir Azərbaycan ailəsi həm novator, həm də mühafizəkar elementləri özündə birləşdirməlidir. Zamanın sınaqlarından keçib bu gün də mövcud olan ailə dəyərlərimiz mühafizə olunmalı, yaşadılmalı, böyüyə hörmət, kiçiyə diqqət, mərhəmət kimi amillər üstün tutulmalıdır. Eyni zamanda, demokratik prinsiplər qavranılmalı, zəmanənin, dövrün nəbzini tutub müsbət ənənələrimizə zərbə vurmayaq yeniliklər qəbul edilməli, fərdlərin müstəqil düşüncə tərzinə, seçiminə qadağalar qoyulmamalıdır.

Milli ailə dəyərlərimizin təbliğində ictimai rəyi formalaşdıran KİV-in, internetin, sosial şəbəkələrin, yeni

media vasitələrinin, xüsusilə televiziyanın üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Milli-mənəvi dəyərlərin təbliği ictimai və dövlət televiziyanının başlıca fəaliyyət prinsiplərinə daxildir, lakin özəl telekanallarda ailə dəyərlərimiz, demək olar ki, qorunmur. Qərbdən süni şəkildə ixrac olunan şou-biznes və reklam dalınca qaçan özəl TV-kanallar sosial-məişət mövzulu proqramlarda yalnız cəmiyyətin neqativ hissəsini göstərməklə şok effektindən yararlanmağa üstünlük verirlər. Halbuki Azərbaycan cəmiyyətinin nümunəvi ailələri müqayisəolunmayacaq dərəcədə üstünlük təşkil edir və nisbətdə qat-qat çoxdur. Əlbəttə, çağdaş ailələrin problemlərini işıqlandırmaqla cəmiyyətin qüsurlarını göstərmək olar, lakin burada balans pozulmamalıdır. Yazılı, elektron, yeni KİV-in dünyaya inteqrasiyası, əhatə dairəsi nəzərə alınaraq cəmiyyətimizi təmsil edən ailələrin xalqımız haqqında rəy formalaşdırmasını da unutmamaq olmaz. Media həm də müxtəlif sosial təbəqələrdən olan sağlam fikirli, adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşadan nümunəvi ailələri göstərməli, təbliğ etməli, bu tip ailələrin mükəmməlliyinin, uzunömürlüliyünün sirlərini açmaqla yeni həyat qurmağa başlayan gəncləri maarifləndirməlidir.

Milli toy mərasimləri və ailənin mənəvi əsasları

Milli adət-ənənələr hər bir xalqın irsindən, mental dəyərlərinin, mənəviyyatının nə qədər zəngin, tarixi kökə malik olmasından xəbər verir. Azərbaycan xalqına xas

adət-ənənələrin varislik yükünü ailələrimiz əsrlər boyu daşımış və bu gün də yaşatmaqdadır. Xalqımızın toy, yas, bayram adət-ənənələri sevincin carçısı, kədərin təsəllisi, insanda əməksevərliyin, xeyirxahlığın yaradıcısı olmuşdur.

Millətimizin ulu adət-ənənələrindən sayılan toy mərasimləri başqa xalqların toy mərasimlərindən fərqliliyi, gözəlliyi ilə fərqlənir, xariciləri heyran edir. Toylar ailənin ilk təməli, mənəvi həyatımızın xoş əhvali-ruhiyyələrlə dolu anları kimi qəbul edilməkdədir. Toylar əvvəldən axıra qədər estetik sərvətlərimiz sayılan poetik sözlərlə, musiqi və mahnıların, xalq rəqsləri və tamaşaları ilə müşayiət olunur. Nikaha girməyə hazırlaşan gənclər maraqlı mərasimlərlə əhatələnirlər: qız bəyənmə, xəbər göndərmə, kiçik elçilik ilk mərhələdə həyata keçirilən adətlərdir.

Böyük nişan, xonça gətirmə, bayramlıq, danışığa gəlmə, cehzaparma, çörəkbişirdi, paltarbiçdi, xınayaxdı, kəbinkəsdirmə, qız toyu, gəlinaparma, oğlan toyu, qonaq çağırma kimi adətlərimiz, xüsusi emosionallıqla deyilən nəğmələr, bəyi və gəlini tərif edən mahnılar toylara bədii-estetik təravət gətirir. Keçmişdə toyda gücün, əzəmətin, çevikliyin nümayiş etdirilməsi də xüsusi yer tutmuşdur. Ər oğlanlar at çapıb, qılınca oynatmış, bir-biri ilə qurşaq tutmuş, qızlar oğlanlarla birgə yallı getmişlər. Bu ənənə gənclər və onların valideynləri üçün bəyənmə, xüsusən də subay qızlar və oğlanlar üçün gələcəkdə birgə qocalacaq ömür-gün yoldaşı seçmək imkanları yaratmışdır. Çox zaman belə olurdu ki, gənclər ailə quracağı şəxsə toylarda rast gəlmiş, toylar növbəti toyların başlanğıcına çevrilmişdir.

Ailə üzvlərinin qarşılıqlı məhəbbəti, bir-birini anlaması, səmimiyyət, valideynlər və uşaqlar arasında qarşılıqlı ehtiram və anlaşma, eləcə də ata-anaların öz oğul və qızlarının xoşbəxt gələcəyi, uğurları naminə çalışmaları, uşaqların öz valideynlərinə hörməti və onların nüfuzunu qorumaları mənəviyyatımızın – ailə kultlarımızın əsaslarını təşkil edir. Ailə üzvləri arasında həmrəy olmaq, bir-birinə yardım etmək, sevincini paylaşib artırmaq, kədərini paylaşib azaltmaq da xalqımızın mənəviyyatına xas xüsusiyyətlərdəndir. Mənəvi aləmimizin qorunmasında ulularımızın geyim tərzisi, milli mətbəximiz, folklor nümunələrimiz də mühüm rol oynamışdır. Zəngin sivilizasiya tariximizə nəzər salsaq, müşahidə edərik ki, xalqımıza məxsus xüsusi geyim formaları olmuşdur: rəng əlvanlığı, biçim tərzisi – tikiş üslubunun fərqliliyi, eləcə də tip və formaların müxtəlifliyi ilə seçilən ənənəvi geyimlərimiz qadınlarımıza, kişilərimizə xüsusi gözəllik vermiş, onlarda ismət, qeyrət, mərdlik görkəmi yaratmışdır.

Dünyanın ən qədim və zəngin mətbəxlərindən biri olan milli mətbəximiz mənəvi aləmimizin gözəlliyinin, saflığının təcəssümüdür. Çeşidliliyinin zənginliyi ilə digər xalqların geyimindən, mətbəxindən fərqlənən bu milli xəzinələrimiz diyarımıza gəlib-gedənləri heyran etmişdir.

Onu da bildirək ki, xalqımızın ailə modelində mürəkkəb ailə tipi üstünlük təşkil edir. Bunun isə üstün cəhəti odur ki, ailədə uşaqlar təkcə valideynlərindən deyil, eyni zamanda baba və nənələrindən tərbiyə alıb, onların əhatəsində böyüyürlər.

Ailə dəyərlərimizə tarixi-etnoqrafik və elmi baxışlar

İki yüz illik tarixi olan Azərbaycan etnoqrafiya elmində ailə və nikah münasibətlərinin tədqiqi xüsusi yer tutur. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər ədəbi-bədii, tarixi qaynaqlarında ailə və ailə-nikah münasibətlərinə dair kifayət qədər zəngin materiallar var. Bu materiallar zaman-zaman tədqiqatlara cəlb olunub, müəyyən elmi nəticələr çıxarılıb. Azərbaycan etnoqrafiyasının, o cümlədən ailə-nikah münasibətlərinin öyrənilməsində XIX əsrdə Çar Rusiyasının daha çox imperialist maraqlar baxımından bölgəni araşdırması özünü göstərir: həmin araşdırmalar elmi məxəz kimi əhəmiyyət daşısa da, Azərbaycanda ailə ənənələrinin mənzərəsinin bütövlükdə deyil, məhz ərazidəki ayrı-ayrı azsaylı xalqların və etnik qrupların ailə-məişət elementlərinin qabardılmaqla verilməsi həmin maraqların təzahürlərindən biridir.

İmperiya marağında idi ki, Azərbaycan əhalisinin gələcəkdə vahid millət kimi formalaşmasına bəri başdan maneələr yaradılsın və bunun da önəmli üsulu kimi buradakı azsaylı xalqlar və etnik qruplar xüsusi olaraq seçilib ayrılır, onların ailə-məişət müstəvisində olan və ya olmayan fərqlilikləri qabardılırdı. Əslində isə bu ərazidə tarixən birgə yaşamış və indi də bərabər yaşayan insanların ailə xüsusiyyətləri bütövlükdə Azərbaycandakı ailə ənənələrinin vahid obrazının formalaşmasında özünəməxsus rol oynayıb.

Tanınmış etnoqrafçı alim Qəmərşah Cavadov “Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları” kitabında rus müəlliflərdən V.Lekqobitov, İ.Beryozin, A.Komarov, E.Veydenbaum, P.F.Riss, D.Kistenyev, B.V.Miller, Q.F.Çursin, A.Bukşpan, E.Pçelina, A.Şifner, T.Tsimmer, İ.Petrov, İ.Seqal, Y.Yabinin, H.Kalaşov, S.Qlinka, V.L.Ve-liçko, H.H.Şavrov, A.H.Qenko, A.Fon Plotto, İ.Q.Qerber və başqalarının əsərlərini araşdırıb və qeyd edir: “Azərbaycanın ayrı-ayrı əyalətlərindən bəhs edən müəlliflər onun ərazisi, torpaq örtüyü, təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin məşğuliyyəti ilə yanaşı, əhalinin etnik tərkibi haqqında da məlumat vermişlər”. Həmin əsərlərdə Azərbaycanda ailə və nikah münasibətləri barədə də müəyyən məlumatlar öz əksini tapmışdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, adları çəkilən müəlliflərin əsərləri əksər hallarda Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu da rus imperializminin Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda azsaylı xalqların simasında özünə dayaq axtarmaq niyyətlərindən irəli gəlirdi.

XIX əsrdə rus müəlliflərinin əsərlərində daha çox təsərrüfat məişəti, dili, mənşəyi, geyimləri, yeməkləri, həyat tərzini və sairə ilə yanaşı, ailə məişəti ilə bağlı müəyyən məqamlar da öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın cənubunda yaşayan talışları öyrənmiş D.Kistenev qismən də olsa, onların ailə həyat tərzinə, məişətinə toxunaraq bu nəticəyə gəlmişdir ki, talış ailəsi bütünlüklə patriarxal xarakter daşımır və daha fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Ailə üzvləri şəxsiyyətə daha müstəqil və azaddırlar. Bu da bizə görə

əhalinin, xüsusilə qadınların təsərrüfatda fəal iştirak etməsi ilə əlaqədardır. Mənbələrin qeyd etdiyi kimi, talış ərazisində çəltiyin tumcara basdırılması prosesini ancaq qadınlar həyata keçirərdi. Daim işlə məşğul olan qadın isə çadra geyinib, yaşmaq taxa bilməzdi. Məhz bu, talış ailəsində qadınların daha müstəqilliyinə səbəb olmuşdur.

Talışların ailə-məişətinə xas olan cəhətlərdən biri də çoxuşaqlılıqdır. Bu, onları Azərbaycanın başqa etnoslarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Talış ailəsində 6-dan az uşağın olması qəbahət sayılırdı. Odur ki, hər ailədə 10-a, bəzi hallarda hətta 15-dək uşağın olması qanuni hal sayılırdı...

Q.Çursinə görə, talış oğlanları arasında 15-20 yaş, qızları arasında 12-16 yaş kəbin həddi-bülüğü sayılırdı. Müəllif yazır ki, talışlar arasında evdə qulluqçunun, işçi qüvvəsinin olması üçün 5-6 yaşlı oğlan uşağını 14-15 yaşlı qızla evləndirmək adəti də mövcud olmuşdur. Qız evinin oğlan evindən başlıq alması da qəbul edilmiş ailə-məişət adətlərindən sayılmışdır. Q.Çursinin yazdığına görə, kəbin zamanı verilən başlığın miqdarı 50-100 tümənlə və ev avadanlıqları ilə ödənərdi. Bir çox adətlərinə görə isə talışlar Azərbaycan türkləri ilə eyniyyət təşkil edirlər. Toyun mərhələləri, icra olunan adət-ənənələr, qohumluq-qudalığ münasibətləri, toyda ifa olunan, oxunan musiqi və mahnılar buna misaldır.

Çap olunan etnoqrafik araşdırmaların səhifələrində əksini tapan bir araşdırma lokal ədəb-ərkan qaydaları ilə seçilən kürd ailəsində atanın başlıca sima sayıldığını

göstərir. Kürdlər arasında ailənin “mala-məzən”, yəni böyük ailə və “bala becuk”, yəni kiçik ailə forması var idi. Çox vaxt bir dam altında bir nəslin nümayəndələri yaşayırdı. Ümumiyyətlə, kürdlər arasında nəslitayfa münasibətləri çox səciyyəvi hal olmuşdur. Bu xüsusiyyət kürdlərin yaşayış məskənlərinin əsasən tayfa-qəbilə prinsipləri əsasında salınmasına gətirib çıxarmışdır.

Ümumiyyətlə, kürdlərin ailə-məişətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Hər şeydən əvvəl qadınlar daha müstəqil olmuşlar. Zənnimizcə, bu da kürdlərin məişəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq XIX əsrin sonlarına aid olan bir ədəbiyyatda deyilir ki, kürd qadını başqa qonşu xalqların qadınlarından daha üstün hüquqlara malikdir. O, həm ailədə, həm də döyüşdə ərinə arxadır. Döyüşə gedən kürd kişisinin bütün işlərini onun arvadı yerinə yetirir. Yəni ev işləri, mal-qaraya baxmaq və təsərrüfata rəhbərlik məhz qadınların üzərinə düşür. Bir sözlə, kürd qadını cəmiyyətdə özünü qoruya bilməli, nəslinin nüfuzuna xələl gətirməməli idi. Əks təqdirdə o, istər ailə üzvləri və istərsə də nəslin nümayəndələri arasında öz nüfuz və hörmətini itirə bilərdi. Ərə xəyanət kürd qadınına yaraşmayan cəhət sayılırdı. Əks təqdirdə kişi öz qadını öldürmə hüququna malik idi. Bundan ötrü heç kim, hətta qadının ata-anası da onu günahkar sayıbilməzdi. Çünki bu, atanın öz nəslində hörmətdən düşməsinə səbəb ola bilərdi.

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan etnoqrafiyasında müəyyən qədər ailə-nikah məsələlərinə toxunulmuş-

dur. Ə.Ələkbərov XX əsrin 30-cu illərində apardığı tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, kürd ailəsində qadının kölə vəziyyətində olmasının səbəbi dini fanatizmdir. Kürd ailəsində oğlanın doğulması sevinclə, qızın doğulması isə təəssüflə qarşılanırdı. Patriarxal xarakter daşıyan kürd ailəsində qadınlar yaşmanır, çadrada gəzir, gəlin çox vaxt qaynana və qaynatadan gizlənirdi. Atası isə qızı istənilən oğlana ərə verirdi, gənclərin rəyi nəzərə alınmırdı.

Bu baxımdan xristian udilərin də XIX əsrin sonlarından başlayaraq öyrənildiyini qeyd etmək lazımdır. Udilərin ən böyük tədqiqatçısı M.Bejanovun SMOMPK-nın XIV buraxılışında “Vartaşen və onun sakinləri haqqında qısa məlumat” adlı məqaləsindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, keçmişdə udilər üçün patriarxal ailə forması xarakterik olmuşdur. Böyük ailənin başında “qojin padşah”, yəni ailənin böyüyü, padşahı dayanırdı. Onun bütün göstərişləri ailə üzvləri üçün qanun sayılır və sözsüz yerinə yetirilirdi. Ailənin gəliri və çıxarı, təsərrüfatı, onun idarə edilməsi, ailədaxili münasibətlər, uşaqların tərbiyəsi, bir sözlə, ailəyə məxsus bütün maddi və mənəvi məsələlərin həllini ata yerinə yetirərdi. Ata sağ ikən ailədaxili bütün hakimiyyət ancaq ona məxsus idi, o öldükdən sonra isə “qojin padşah”ın bütün funksiyaları ailənin böyük oğluna keçirdi. Oğul olmadıqda bu funksiyaları ana yerinə yetirərdi. Atadan sonra udi ailəsində ikinci şəxs ana və böyük qadın sayılırdı. Böyük qadınlara udilərdə “kala kurux” deyilir. Ailənin daxili həyatı ilə bağlı

bütün məsələlərin həlli onun üzərinə düşürdü. Qəbul edilmiş ənənəyə görə, ailənin başçısı evə daxil olanda bütün ailə üzvləri ayağa durardı. Yemək süfrəsində onun öz yeri olardı. Burada başqa ailə üzvlərinin oturması qəbahət sayılırdı. Udi ailəsində oğulun ata ilə yeyib-içməsinə, qonaqla bir yerdə oturmasına mənəvi hüququ yox idi. M.Bejanov yazır ki, udi qadınları təkcə yaxın qohumlardan deyil, eləcə də kəndin ağsaqqallarından yaşınar, ailədə, bir qayda olaraq, kişilərdən ayrı yemək yeyərdilər.

Fon Plotto “Qafqaz dağlıları haqda məlumatlar toplusu”nda çap olunan “Zaqatala dairəsinin təbiəti və adamları” adlı məqaləsində ingiloyların toylarının zurna ilə keçdiyini yazır, ləzgi adlandırdıqları avarların dəfn adətlərinin ümumi müsəlmanlarla eyni olduğunu yazır. Belə ki, dəfn bilavasitə mollaın iştirakı və göstərişi ilə keçirilir, ölü evində namaz qılınır, Quran oxunur, sonra onu cənazəyə qoyaraq qəbiristanlığa aparırlar. Dəfndən sonra tavanalı ailələr qəbrin yanında xüsusi otaq tikir, yay vaxtı isə çadır qurulur. Müəllifin yazdığına görə, molla 3-7 gün burada qalaraq ölüyə Quran oxuyur. Avarlar 40 gün ərzində hər həftənin bazar ertəsi və cümə axşamları qəbir üstə gedir, qadınlar isə evdə ağlaşırlar. Fon Plotto yazır ki, Zaqatala vilayətində məskunlaşan muğallar (türklər) və ləzgilərin (avarlar) adətləri ümumi müsəlmanlarla eynidir.

Ötən əsrin ikinci yarısında Azərbaycan etnoqrafiyasında daha sürətlə və geniş şəkildə tədqiq olunmağa başlayan sahə ailə məişəti, ailə-nikah münasibətləridir. Azərbaycan ailəsinin tarixi formaları, nikah növləri, toy, dəfn

adətləri, ailədaxili münasibətlərin sistemi yaradılmışdır. Etnoqraflar torpaq və təsərrüfat münasibətləri, nəsil əlaqələri və s. məsələlərdən asılı olaraq Azərbaycanda kiçik və böyük ailələrin mövcudluğunu, xüsusiyyətlərini araşdırmışlar. Məhz XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan etnoqrafiyasında nikah növləri təsnifatlandırılmağa başlanılır. Bu proses 50 il ərzində yeni tədqiqatlarda özünü göstərir. Bəzən terminlər, adlandırılmalar bir-birindən fərqli olsa da, amma ailə-nikah münasibətlərinə bir-birindən bir o qədər də fərqlənməyən yanaşmalar üzə çıxırdı. Bu illər ərzində Azərbaycanda tarixən təkkəbinli və ikiarvadlı nikah formaları, ekzoqam, enloqam nikah qaydaları, göbəkəsmə (beşikgərtmə), levirat, sororot, kuzen nikah adətləri, qızqaçırma və toy ilə nikaha girmə formaları təsdiq edilirdi. Toy adətlərinin təsnifatında da ciddi fərqlər yoxdur. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan etnoqrafiyasında toy qızın bəyənilməsindən nişan aparılmasına qədər birinci mərhələyə, qızın nişanlanmasından toya qədərki ikinci mərhələyə, toyun başlanmasından gəlinin ər evində üzə çıxarılmasına qədərki üçüncü mərhələyə bölünür. XX əsrin ikinci yarısında azsaylı xalqların və etnik qrupların ailə və nikah məsələlərinin öyrənilməsi də genişlənir. Ailə-nikah məsələlərinə daxil olan yas adətləri, əksər hallarda keçmişin və şəriət qaydalarının tənqidi üzərində qurulduğundan kifayət qədər etnoqrafik material olmasına baxmayaraq, etnoqrafik izahını tam tapmır. Ailə və nikah münasibətlərində ən az öyrənilən ailədaxili münasibətlərdir. Ailədaxili münasibətlərin (uşaq tərbiyəsi, qadının vəziyyəti

və s.) tədqiqinə, adətən, yeni “sosializm cəmiyyəti” quruculuğu baxımından yanaşılır. Məhz ailə-nikah məsələlərindən çıxış edərək ötən əsrin 80-ci illərində etnososial mövzulara maraq artır.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan etnoqrafiya elmində ilk elmi dərəcələrə layiq görülən alimlər məhz ailə məişətilə bağlı tədqiqatlar aparıblar. H.A.Quliyev “Azərbaycan kolxozçu kəndlilərinin sosialist mədəniyyəti və məişəti (Quba rayonunun materialları əsasında)” 1953-cü ildə dissertasiya müdafiə edib və elmlər namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülüb. Dissertasiyada qadınların vəziyyəti, ailə başcısı, ailədə əmlak məsələsi, ailənin gəliri, ailədə uşaqların tərbiyyəsi, ailə-nikah məsələləri, toy və doğum adətləri əksini tapıb. H.Quliyev sonrakı illərdə ailə münasibətlərinə başqa əsərlər də həsr edib.

M.İ.Ataqişiyeva isə elə həmin il “Azərbaycanlıların ailə məişəti keçmişdə və indi (Xaldan rayonunun materialları əsasında)” adlı dissertasiya müdafiə edib və elmlər namizədi adı alıb. R.Babayeva Abşeron toylarının elçilik, nişan (bu mərhələdə oğlan evi üzük və şal gətirərdi), paltarkəsdı (toy paltarlarının tikilməsi), sərpayı (yaxın qohum qadınlar toplaşardılar, “başıbütöv” qadın gəlinin başına xına qoyardı), xinə-nahana (xına və hamam gecəsi) bölündüyünü yazır. Müəllif sırf dövrün ideoloji tələblərindən irəli gələrək qeyd edir ki, XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrdə oktyabr inqilabınadək azərbaycanlılar arasında nikah sırf iqtisadi məsələlərə görə bağlanırdı: “...Əksər valideynlər sosial baxımdan bərabər olan yaşlı dul kişiye

qızlarını vermirdilər. Bu vəziyyətdə evlənmək istəyən dul kişi daha aşağı təbəqədən arvad seçməli idi və ya öz təbəqəsindən dul qadın ilə evlənməli idi. Yüksək təbəqədən olmayan qadın üçün daha yüksək təbəqədən olan dul kişi ilə nikaha girmək şərəf sayılırdı”. Valideynlərin nikaha razılıq verməməsi, onların aralarındakı düşmənçilik və maddi vəziyyətə görə oğlanın “qızqaçıрмаğa” üstünlük verdiyini bildiren müəllif hərdən toy xərclərinin ödənməsi üçün vəsait olmadığından yalançı qızqaçıрмаğa əl atıldığını, amma kəbin bağlanılanadək qızın evdə qonaq sayıldığını göstərir.

R.Babayeva məqaləsində monoqam (təkkəbinli), poliqam (çoxkəbinli) və siğə (müvəqqəti nikah) haqqında məlumat verir, şəriət qaydaları oğlan üçün 15 yaş, qız üçün 9 yaşda nikaha icazə versə də, əksər hallarda oğlanların 18 yaş, qızların isə 12-13 yaşda nikaha girdiklərini bildirir. Məqalədə kəbin, kənd yerlərində evlənənlər üçün yeni ev tikilməsi, toy zamanı oğlan evinin qız evindən oğurluq etməsi adəti və s. barədə də məlumat verilir. R.Babayeva bildirir ki, qızın valideynlərinin nikaha etirazı və oğlan ailəsinin maddi çətinliyi “qız qaçıрмаğa” gətirib çıxarırdı.

XX əsrin birinci yarısında ailə və nikah məsələləri ilə daha çox başqa elm nümayəndələri məşğul olmuşlar. Məsələn, R.B.Əfəndiyev “beşikgərtmə” nikah forması haqqında araşdırma aparıb: “Əgər iki qohumun eyni vaxtda iki uşağı olub və bunlardan biri qız, o biri oğlandırsa, onda onları beşikdəcə göbəkədsi edərdilər və uşaqlar böyüyəndə nikaha girirdilər”.

Q.T.Qaraqaşlı apardığı müşahidələrə əsasən, XX əsrin əvvəllərində Qazax qəzasında 30-40 nəfərlik böyük ailələrin olduğunu yazır. Azərbaycanla bağlı tarixi-etnoqrafik ədəbiyyata dair araşdırmalara görə, “Azərbaycanlılarda müxtəlif tarixi dövrlərdə ailə və nikahın tədqiqi yolunda çoxlu çətinliklər vardır. Bunun əsas səbəbi ailə və nikaha aid qədim yazılı mənbələrin yoxluğudur. Bu barədə etnoqrafik səciyyəli yazılı məlumatlar XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qafqazda olmuş rus müəlliflərinin əsərlərindədir... Lakin həmin məlumatlar çox ötürədir, azərbaycanlılarda ailə məişətinin bütün sahələrini əhatə etmir, bu əsərlərdə ailə və nikahın tarixi-etnoqrafik təhlili yoxdur”.

Qəbilə quruluşu dövründə nikahlar bir qəbilənin qadınları ilə digər bir qəbilənin kişiləri arasında mövcud idi və bu nikah münasibətləri qrup nikah formasını əmələ gətirirdi. A.İ.Sadiqov və Q.A.Qeybullayev birgə yazdıqları əsərdə qeyd edirlər ki, Azərbaycanda böyük ailələr onun əsasını qoyan şəxslərin adına -lar, -lər şəkilçiləri əlavə edilməklə əvvəlki nəslin hansı sənətlə məşğul olması ilə (məsələn, dəmirçilər), məhəllənin coğrafi mövqeyi ilə (yuxarı, orta, aşağı) və s. adlanırdı. Böyük patriarxal ailələr Azərbaycanda inqilabaqədərki və sovet etnoqrafiyasında öyrənilməyib. Ötən əsrin 60-cı illərində böyük və kiçik ailələrin tədqiqinə diqqət çoxalır. Quba rayonunun materialları üzrə böyük ailələri tədqiq edən Q.Qeybullayev yazır ki, bəzən kiçik ailələr təsərrüfat səbəblərinin təsiri nəticəsində böyük, bölünməz ailələrə çevrilir, bir neçə nəsildən sonra isə əks proses gedir və kiçik ailələr seq-

mentləşir. Torpaq münasibətlərinin xüsusiyyətləri, primitiv əmək alətləri, nəsil əlaqələrinin güclü qalıqları ailələrin XX əsrin əvvəllərinə qədər birgə yaşamasını şərtləndirib. Xüsusən Şahdağ xalqları yaşayan Xınalıq, Qırız, Buduq, Cek, Əlik, Soub və başqa kəndlərdə böyük ailələrin qalması natural təsərrüfatın qalığı idi.

Q.Qeybullayev bildirir ki, indiki mənasında endoqamiya ilə ibtidai icma quruluşu dövründə qəbilənin ekzoqam, tayfanın endoqam olması heç bir şəkildə yaxın deyil. Çünki endoqamiyanın müasir anlayışı qohumdan evlənməyi nəzərdə tutduğu halda tayfa endoqamıyası yalnız tayfa daxilində evlənməyi nəzərdə tuturdu. Bir-birinə qohum adamları əhatə edən qəbilə daxilində isə nikaha girmək qadağan idi. Müəllif ortakuzen nikahları endoqamiyanın mənşəyi sayır. Q.Qeybullayev toyu aşağıdakı kimi təsnif edir: 1) Qızın bəyənilməsindən nişan aparılması daxil olmaqla birinci mərhələ 2) Qızın nişanlanmasından toya qədərki ikinci mərhələ, 3) Toyun başlanılmasından gəlinin ər evində üzə çıxarılmasına qədərki üçüncü mərhələ. Birinci mərhələ və ikinci mərhələ arası müxtəlif mərasimlərlə bol olsa da, ikinci mərhələ ilə üçüncü mərhələ arasında mərasimlər yoxdur. Bu müddət ərzində oğlan evi qız evinə veriləcək kalımı (başlığı) hazırlamalı və ödəməlidir. Q.Qeybullayev qeyd edir ki, qızın hüquqi cəhətdən oğlan evinə mənsub olduğunu bildirən nişana qədərki dövr matriarxal olsa da, toy və qızın ər evinə köçməsi patriarxatla əlaqədardır və patrilokal köçmədir. Etnoqraf toy şənliyini patriarxatın məhsulu sayır.

Çöl materiallarına əsaslanan Q.Qeybullayev bəzi pirlərin böyük ailələrə başçılıq etmiş ağsaqqalların qəbri olduğunu və pir kultunun ocaq kultu ilə bağlılığını, daim yanan ocağın isə ailənin simvoluna çevrildiyini göstərir. O bildirir ki, əsasən əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan ailə üzvləri arasında əmək bölgüsü olurdu. Qadınlar arasında işin bölüşdürülməsiylə yaşlı qadın gələcən və ya xuvar (bacı) məşğul olurdu. Əsərdə göstərilir ki, qohum məhəllələr ərazi cəhətdən yaxınlığı, tayfa, toxum, şaqqa, nəsil, törəmə, tirə, cədd (türklərdə), toxum, cins (ləzgilərdə), tum, şir (süd), əqrəbə, övlad (tatlarda), yux (buduqlarda) terminləri qohum qrupları, patriarxallığı izah edir.

Q.A.Rəcəbov bildirir ki, adət və şəriət kişinin iki bacıya eyni zamanda evlənməsini qadağan edirdi. Bundan başqa, kişi öz kirvəsinin qızına evlənə bilməzdi.

Sovet quruluşunun Azərbaycan ailəsində dəyişiklik yaratması tədqiqatçıların diqqətindən yayınmayıb. Amma bir çox hallarda sovet ideologiyası baxımından izahına çalışılıb. Hətta bəzi müəlliflər bildirirlər ki, sovet rejimində sinfi düşmənçilik nəsil hissini üstələyir və nəsil hissi ailəni möhkəmləndirən mənəvi qüvvə rolunu oynaya bilmir. Bu fikirlə heç cür razılaşmaq mümkün deyil, çünki sosialist quruluşu ailəyə müəyyən təsir göstərsə də, xalqımızın əsrlərlə formalaşmış ailə-nikah münasibətləri sıradan çıxmayıb, müəyyən dəyişikliklər isə yeni mədəni-məişətin bərqərar olması ilə bağlı idi.

Q.F.Seyidov inqilabaqədərki dövrdə böyük ailələrin qalıqlarını tədqiq edərək bildirir ki, sovet dövründə ailənin

hər bir yetkin üzvünün istehsal əməyində iştirakı bərabərlik yaradır, ailə başçısından iqtisadi asılılığı ləğv edir. Müəllif kənd ailəsində qarşılıqlı münasibətlər haqqında yazır: “Köhnə Azərbaycan ailəsində, adətən, yaşlı kişi başçı sayılırdı. Yaşlı nəslə ehtiram hissi saxlanılmaqla müəyyən şəxsi keyfiyyətlərə, nüfuza malik ailəni iqtisadi cəhətdən saxlamağa qadir qadınların ailə başçısı olmasına az rast gəlinmir”.

Ş.M.Salehov pambıqçılarının ailə məişətini araşdırarkən qeyd edir ki, sovet quruluşunda iqtisadi irəliləyiş nigaha girenlərin müstəqilliyini artırsa da, çox vaxt yeni evlə-nənlərin rəyi nəzərə alınmırdı. Ş.M.Salehov Azərbaycanda hələ də “beşikgərtmə”, “göbəkkəsmə”, “deyikli” kimi qədim nikah formalarının müşahidə olunduğunu yazır.

XX əsrin ikinci yarısında da Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların və etnik qrupların ailə-nikah məsələləri geniş şəkildə öyrənilmişdir. M.H.Şahbazov bildirir ki, Azərbaycan türklərində olduğu, kimi Şahdağ etnik qruplarında da endoqam nikaha geniş yer verilirdi. Eyni zamanda Azərbaycanın bu azsaylı xalqlarının özünəməxsus nikah adətləri vardı. Məsələn, qızlarda elçiliyə kişilərlə bərabər oğlanın bibisi və xalası da gedirdi. M.H.Şahbazov tədqiqatında qız və oğlanın bir nəsiləndən olduğu halda, birinci evlilikdəcə nişan taxıldığını, nişan zamanı “hə” aldıqdan sonra çörəkkəsdi adlanan adətin icra olunduğunu yazır. Çörəkkəsdi zamanı oğlan evindən gətirilən kərə yağ-balı bir neçə lavaş Çörəyin üstünə töküb qarışdırar, onu lavaşa yayar, sonra da lavaşlardan dürmək düzəldib qız və

oğlan evinin iki ağsaqqalına verərdilər. Həmin ağsaqqallar lavaşı kəsərdilər. Mərasimin mahiyyəti bu idi ki, iki ailə arasında qohumluq yaranır. Müəllif oğlanın atasının çörəkkəsdi zamanı süfrəyə pul atdığını, qız dilində bu adətə “pıl saaca” deyildiyini, eyni adətə Buduq və Xınalıq kəndlərində də rast gəldiyini bildirir.

Ə.K.Əhmədov azərbaycanlılarda kəbin formaları və kəbin adətlərini tədqiq edərək yazır ki, Azərbaycanda “aldəyişik etmək”, “beşikgərtmə” kimi nikah formaları olub. “Aldəyişik etmək”də ər öz bacısını arvadının qardaşına və ya əmisioğluna verirdi. Bununla da iki ailə arasında “başlıq vermə” kimi maddi öhdəliklər həllini tapırdı və belə ailələrdə mənəvi məsuliyyət daha çox olurdu. Müəllifin digər fikrinə görə, böyük ailələrdə ailə-nikah məsələlərində qadının mülkiyyət hüququna diqqət yetirilməyib. Böyük ailələr dağılan zaman bütün əmlak ata və oğullar arasında bölünürdü. Böyük ailələrin dağılması isə əsasən ailə başçısının vəfatıyla bağlı olurdu. Ə.K.Əhmədov və Q.C.Cavadovun birgə yazdıqları məqalədə isə qeyd olunur ki, bəzən “qızqaçirtma” qan düşmənçiliyinə gətirib çıxarırdı. Ə.K.Əhmədov nikahda adətləşəriətin qarşılıqlı münasibətlərindən yazarkən qeyd edir ki, müsəlman hüququ ilə nikah kəbin və siğə formasında reallaşır, kəbin qanuni sayılırdı. Qazı hər iki nikahı qeyd etməsə də, molla “kəbin surəsi” oxumalı idi, bunsuz arvad natəmiz sayılırdı, o yemək hazırlaya, inək sağa bilməzdi, belə halda ona ikinci dərəcəli işlər tapşırılırdı. Çar dövründə isə ailə, nikah və vərəsəlik

məsələlərini həll etmək üçün inzibati rayonlarda məclislər yaradılırdı.

Ə.K.Əhmədov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının materiallarına əsasən azərbaycanlıların ailə-kəbin münasibətlərini araşdırıb. Dastanlardakı bu və ya digər nikah qaydalarını, formalarını təhlil edən müəllif Dədə Qorqud dövründə kəbin-toyun bir neçə mərhələdən ibarət olduğunu yazır: gələcək gəlinin seçilməsi, elçilik, kiçik toy (nişan), toy. Məqalədə qeyd olunur ki, dastanlarda şəriət qaydalarının dərin kök salmadığı aydın bilinir. Oğul və qız öz gələcək həyat yoldaşını seçməkdə tam müstəqildir. Ə.K.Əhmədov Qanlı Qoca oğlu Qanturalının “Oğul, qız görmək səndən, mal-riz vermək məndən” sözlərinə diqqəti çəkir, elçi gedərkən təkcə ailənin deyil, qohum-qonşunun, ağsaqqalların rəyinin öyrənildiyini də vurğulayır. Müəllif “beşikgərtmə” nikah formasının da xüsusiyyətlərini araşdırır, Baybecanın qızı olsa, onu Bəyburanın oğluna vədini verməsi faktını xatırladır, bu nikah formasının tarixinin qədimlərə gedib çıxdığını vurğulayır. Onu da bildirir ki, Dədə Qorqud dastanlarının yarandığı dövrdə azərbaycanlılar arasında yalnız monoqam (təkarvadlılıq) kəbin mövcud olub.

Azərbaycan xalqının qədim ailə-nikah məsələlərinin öyrənilməsi baxımından Ə.K.Əhmədovun əsərləri diqqəti cəlb edir. Dədə Qorqud dövrünün ailə-nikah məsələlərini etnoqrafik cəhətdən öyrənən müəllif oğuzların nəsil artımı, oğul-qızın xoşbəxtlik, dövlət hesab olunması, ana haqqının Tanrı haqqı sayılması, nişanlanma, beşikgərtmə, oğlu

olanları qırmızı çadırdə, qızı olanları ağ çadırdə qəbul edən xanlar xanı Bayandır xanın “Oğlu-qızı olmayanları Tanrı qarğamış, biz də qarğarıq” deyərək qara çadırdə yerləşdirməsi kimi məsələləri araşdırır. Ə.K.Əhmədov oğuzların ata-anaya münasibətinin izahına, oğul-qızların doğulması, nişanlanma, beşikgərtmə və s. gənc nəslin tərbiyəsi məsələlərinin dastandə əksi kimi məsələlərin təhlilinə geniş yer verir.

Azərbaycan xalqının toy adətləri bir-birinə bənzəsə də, təkcə müxtəlif zonalardə yox, həm də ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində keçirilməsi onları bir-birindən fərqləndirir. F.Xəlilova toyları şəhər, kənd, rayon, pullu, hədiyyəli, aşıqlı, xanəndəli toylara bölür. B.Abdullayev qədim Azərbaycan toyunun bəzi xüsusiyyətləri – ərgən qızların bayram günlərində niyyət tutub qulaq falına çıxmalarını, tezliklə toyunun olub-olmayacağını öyrənmək məqsədilə sağ başmağını çölə atmasını (inama görə başmağın ucu küçəyə doğru düşsə, qız tezliklə ərə gedir), qızın stolun küncündə oturmamasını qədim inanclarla əlaqələndirir. Müəllif qız seçən oğlan valideynlərinin “özlərinə yaxın ailə” axtardıqlarını vurğulayır. Oğlan valideynləri “anası çıxan ağacı balası budaq-budaq gəzər” prinsipini əsas götürərək gələcək gəlininin ata-anasını yaxından tanımağa çalışırlar. B.Abdullayev toyaqədərki dövr, toy şənliyi, toydan sonrakı mərhələləri də ayırır.

M.Hacıyev tatlar arasında da endoqam nikaha geniş yer verildiyini yazır. Tatlarda başlığın alınmaması “qızı qoyun kimi verdi” şəklində qiymətləndirilirdi, başlıq isə

cehizdən baha olurdu. M.Hacıyev tatlarda dayı arvadının gəlinə yengə durmasını matrilokal köçmə ilə əlaqələndirir, eyni zamanda qeyd edir ki, patrilokal köçmədə başqa qəbilədən alınan qızın əvəzinə müəyyən miqdarda haqq (kalım) verməklə satınalma nikah forması yaranırdı.

Q.Cavadov bildirir ki, Şahdağ xalqlarında kəbinə girmə çox erkən yaşlarından icra edilərdi. İngiloylarda bu yaş 15, daha sonralar 18-20 yaş arasında müəyyən olunardı. Bir adət olaraq evlənmə mərasimində oğlan və qızın fikri əsas götürülməzdi. Burada valideynlərin bir-birilə razılığa gəlməsi kifayət edərdi. İqtisadi amillərdən asılı olaraq qız 3-5 il nişanlı qala bilərdi. Bu müddətdə oğlan evi qızın geyimi ilə yanaşı, hər bayramda qız evinə bayramlıq borclu idi. Qız isə nişanlı qaldığı müddətdə yaxın qohumlarından gizlənməli və yaşınmalı idi. Həm də nişanlı qaldığı müddətdə qız öz cehizinin hazırlanmasında, xalça-palazın toxunmasında iştirak etməli idi. Müəllif Şahdağ xalqlarında toyların xüsusiyyətləri, Xınalıqda toy mağarının ginghamlarda qurulması, Qız, Haput, Buduq kəndlərində məhəllə mağaraları ilə yanaşı, bəzən həyətlərdə keçirilməsi və s. barədə məlumat verir. Q.Cavadov Şahdağ xalqlarında qızın ata ocağından deyil, dayı evindən köçməsinə, oğlanın ata evində deyil, dayı evində paltarını geyməsinə, bəy durmasını matriarxata xas adət sayır. Bu faktda ana tərəfin üstünlüyü aydın görünür.

N.Quliyeva və N.İbrahimovun birgə yazdıqları məqalədə göstərilir ki, uzun müddət toya hazırlıq mərhələsində qız evi oğlan evindən “atalıq” (başlıq), qənd, düyü,

un, yağ və s. alırdı. Lahıç kəndində isə oğlan evindən yun da alırdılar. “Mehr” kimi qız evinə 7 manatdan 30 manatadək qızıl pul, yaxud torpaq verirdilər. N.Quliyeva toyu daha kiçik hissələrə bölür: qızbəyənmə, “hə, vermə, nişan, nişanqabağı qaytarma, oğlan evində tədarük, qız evinə paltar gətirilməsi, paltarkəsdi, qız evində cehiz siyahısının tutulması, cehizin oğlan evinə daşınması, kəbin kəsilməsi, qızın oğlan evinə gətirilməsi günü.

N.Quliyevanın tədqiqatlarında ailənin tarixi inkişafı, ailə-dövlət münasibətləri, nikah adətləri (ekzoqam, endoqam), nikahagirmə formaları (məsələn, “beşikgərtmə”, “al-dəyişik”), böyük və kiçik ailələr, şəriət qaydalarının nikahda yeri, qadın və kişinin mülkiyyət hüququ, ənənəvi ailə-nikah məişətinin sovet dövründə də qalması, sovet dövründə ailənin strukturu, ailə büdcəsi, kənd və sənaye şəhərlərində ailə, gənc və orta yaşlı şəxslərin tənhalığı, qadınların vəziyyəti xüsusi diqqət mərkəzindədir. Onun əsərlərində qızın seçilməsi, evlənənlər arasında münasibətlər, toy prosesi, sovet dövründə toy adətlərinin müəyyən qədər dəyişməsi, etnik qruplarda nikah, uşaq tərbiyəsi və s. məsələlər bütöv şəkildə araşdırılır. N.Quliyeva Azərbaycanın müasir kənd ailəsi və ailə məişəti ilə bağlı tədqiqatlarını genişləndirərək 1997-ci ildə yeni kitabını dərc etdirmişdir. Tədqiqatın ən maraqlı məqamlarından biri budur ki, müasir kəndli ailəsinin tarixi kökləri araşdırılır. Tarixi ənənədən çıxış edən müəllif bildirir ki, XIX əsrdə vergi qoyularkən ailə üzvlərinin deyil, tüstülərin nəzərə alınması ailələrin parçalanmasının qarşısını alırdı. Nəticədə

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində böyük ailələr üstünlük təşkil edirdi. Sovet dövründəki yanaşmadan, yəni ailənin qurulmasında iqtisadi məsələlərin əsas götürülməsi haqqında iddialardan fərqli olaraq, N.Quliyeva bildirir ki, Azərbaycan ailəsində mənəvi bağlılıq, böyük-kiçik münasibətləri iqtisadi əlaqələri üstələyir. Hələ indi də klassik mənada böyük ailələr qalıb. Müasir, daha doğrusu, XX əsrin sonları üçün xarakterik olan ailə tərkibinə gəldikdə isə, müəllif növbəti təsnifatlandırma aparır: “Ailədə bir neçə nəsil – bir, iki, üç və ya dörd nəsil yaşaya bilər. Əgər ailədə üç və ya daha çox nəsil (məsələn, baba-nənə, ata-ana və uşaqlar, nəvələr) yaşayırsa, belə ailə mürəkkəb ailə sayılır. Ailədə (ər-arvad) iki (ata-ana və uşaqlar, ana və uşaqlar, ata və uşaqlar) nəsil yaşayırsa, belə ailə nüklear (yəni kiçik) ailə sayılır”.

Son olaraq qeyd edək ki, XX əsrin axırları, yeni əsrin ilk illərindən başlayaraq, ailə və nikah münasibətləri yeni xüsusiyyətlər kəsb etdiyi üçün bununla bağlı tədqiqatlar da genişləniib.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
4. Cəmilə Çiçək (İsbəndiyarova). Klassik ənənə və XX əsr Azərbaycan məhəbbət dastanları. 146 s. 2018
5. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, I cild. Bakı, “Yeni nəşrlər evi”, 2000.
6. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, II cild. Bakı, “Yeni nəşrlər evi”, 2000.
7. Nərgiz Quliyeva. Etnoqrafiya və etnologiya. Bakı, 2009.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz (Aqil Abbas)	3
I. Milli Azərbaycan ailə dəyərləri qloballaşan dünyanın təsiri kontekstində	4
Milli ailə dəyərlərinin problemləri	6
Milli ailə: ictimai-sosial problemi necə müəyyən etməli?	11
Milli ailə dəyərləri sistemi: tarixən və bugünümüzdə	16
Azərbaycan intellektual mədəniyyətində ailənin yeri.....	20
II. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan başlanan ailə dəyərlərimiz	26
III. XXI əsrdə milli ailə modelini qoruya biləcəyikmi?	43
Oğlanları evləndirmək üçün qız tapılmayacaq!	43
Kənd və şəhər ailələri nə ilə fərqlənir?	44
Eynicinslilər də evlənib "ailə" qurur?!.....	45
Bəs müasir ailə modeli necə olmalıdır?	46
Evlilik yaxşıdır... Amma boşanma da pis deyil	46
Hər ailənin psixoloqu olmalıdır	47
İnternet, televiziya vasitəsilə evlilik uğurludurmu?.....	48

IV. Ailə dəyərlərimizə qiymət versək, dünyada tanınarıq	50
V. Dövlətçilik tariximizdə milli ailə modeli.....	54
Milli ailə dəyərləri və adət-ənənələrimiz.	
Milli bəşəri ailə dəyərləri	59
Milli ailə dəyərləri: toylarımız	61
Qloballaşmanın dəyişdiyi ailə dəyərlər sistemi	65
Milli toy mərasimləri və ailənin mənəvi əsasları	70
Ailə dəyərlərimizə tarixi-etnoqrafik və elmi baxışlar	73
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	92

Cəmilə Köçəri qızı İsbəndiyarova.
Ailə dəyərlərini simvollaşdıran kultlar.
Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.

Nəşriyyat direktoru: Prof. Nadir Məmmədli
Korrektor: Kəmalə Cəfərli
Texniki redaktor: Əlirza İsbəndiyarov
Dizayner: Cəfər Kərimov
Operator: Zəminə İsbəndiyarova

Yığılmağa verilmiş: 15.05.2018

Çapa imzalanmış: 15.07.2018

Kağız formatı: 60/84

Həcmi: 64 səh.

Sayı: 400

Kitab “Cahanoğlu” MMC-nin sifarişi ilə
“Elm və təhsil” nəşriyyatında hazır diopozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.